

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het uur der waarheid

Asscher, M.W.B.

Citation

Asscher, M. W. B. (2015, October 29). *Het uur der waarheid*.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/35999>

Version: Corrected Publisher's Version
License: [Licence agreement concerning
inclusion of doctoral thesis in the
Institutional Repository of the
University of Leiden](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/35999>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

DE SCHULDIGE WAARHEID

Albrecht Haushofer en de *Moabiter Sonette*

Als Herbert Kosney zijn hoofd niet had afgewend, zouden wij nooit precies te weten zijn gekomen hoe Albrecht Haushofer in de nacht van 22 op 23 april 1945 aan zijn eind gekomen is. Kosney was een 27-jarige communistisch gezinde slagerszoon, die ervan werd verdacht dat hij als Wehrmacht-soldaat op de hoogte was geweest van de plannen voor de mislukte aanslag op Adolf Hitler van 20 juli 1944 en daarover gezwegen had. Begin september van datzelfde jaar was hij daarvoor gearresteerd en nadien in de gevangenis aan de Berlijnse Lehrter Strasse op brute wijze door de Gestapo verhoord. In de daaropvolgende maanden waren de geallieerde bombardementen op Berlijn verhevigd en nu, in april 1945, naderden de Russen de stad steeds dichter, zodat de gevangenis in de wijk Moabit zelfs binnen het bereik was komen te liggen van het artillerievuur waarmee het Rode Leger de geruïneerde stad vanuit het oosten dag en nacht rijp maakte voor inname.

De diplomaat, dichter en hoogleraar politieke geografie Albrecht Haushofer verbleef sinds begin december 1944 in een cel aan de Lehrter Strasse, eveneens op verdenking van betrokkenheid bij het 20 juli-complot.¹ Ook de oudere broer van Kosney, Kurt genaamd, en Heinz Haushofer, de jongere broer van Albrecht, zaten in dezelfde gevangenis vast. Kurt Kosney was er echter in geslaagd met een groepje vrijgelaten Jehova-getuigen mee naar

buiten te lopen, Heinz Haushofer was slechts in 'Sippenhaft' genomen.² Voor zowel Herbert Kosney als Albrecht Haushofer, hoe verschillend hun achtergrond ook was, gold dat zij inderdaad op de hoogte zijn geweest van de plannen voor de 20e juli, hoewel ze geen van beiden daarin een actieve rol hebben vervuld. Na de mislukking van de aanslag had de Gestapo alles bij elkaar zo'n 700 mensen opgepakt. De direct betrokkenen bij de coup waren hetzij direct om het leven gekomen door zelfmoord of standrechtelijke executie, hetzij in een showproces voor het 'Volksgerichtshof' van dr. Roland Freisler berecht en vervolgens voor het vuurpeloton gestorven.³ Maar in de toenemende chaos en verwarring van april 1945, terwijl de Russen met grote overmacht tegen de poorten van Berlijn beukten, was er voor de nazi's geen tijd meer om uit te zoeken wie van de resterende politieke gevangenen precies wat had gedaan of geweten. Dus kreeg ss-Sturmbannführer Kurt Stawitzki simpelweg het bevel om zestien gevangenen uit de Lehrter Strasse te liquideren van wie in de ogen van de Gestapo kennelijk voldoende vaststond dat ze de doodstraf verdienden. Kosney en Haushofer stonden beiden op de lijst. Om aan het executiebevel uitvoering te geven stelde Stawitzki een speciaal ss-commando van enkele tientallen soldaten samen, dat tegen middernacht in de nacht van 22 op 23 april in actie kwam. Als enige van de zestien overleefde Kosney op miraculeuze wijze de executie, zodat het verhaal van die nacht is overgeleverd.⁴

Alle zestien geselecteerde gevangenen werden uit hun cellen bijeengebracht en kregen aanvankelijk hun papieren en persoonlijke bezittingen terug, waarvoor ze een schriftelijke ontvangstbevestiging moesten ondertekenen. Vervolgens werden ze in de regenachtige voorjaarsnacht naar een vrachtwagen gedirigeerd, waar ze hun spullen weer moesten afstaan. Al die tijd werden ze van weerszijden onder schot gehouden door de gehelmde en met machinepistolen bewapende ss'ers. Het bevel klonk om te lopen in de richting van de Invalidenstrasse, met de mededeling dat ze naar het Potsdamer Station zouden gaan.

Wanneer ze na nog geen honderd meter lopen door de duisternis stilhouden bij het verlaten tentoonstellingsterrein van het ULAP, begrijpen de zestien mannen dat ze helemaal nergens heen worden gebracht.⁵ Ze worden in twee groepjes van acht verdeeld. Elke gevangene wordt vanachter vastgegrepen door een ss'er en na een bevel van Stawitzki met een nekschot om het leven gebracht.

Op één na, want vlak voordat het voor hem bedoelde schot wordt afgevuurd, hoort Kosney een van de anderen om zijn leven jammeren. Om die reden draait hij zijn hoofd opzij, waardoor de kogel weliswaar van achteren zijn hals binnendringt, maar er bij zijn wang, onder zijn oog, weer uit komt. Kosney zakt hevig bloedend ineem op de natte grond, maar hij is nog voldoende bij bewustzijn om te beseffen dat hij zich voor dood moet houden. Nadat het commando heeft vastgesteld dat het karwei is geklaard, verdwijnen de ss'ers in het donker, onder de uitroep dat er elders nog meer te doen is en dat het al spoedig licht wordt.⁶ In de vroege ochtend van 23 april sleept Kosney zich op een urenlange voettocht naar het huis van zijn broer. Daar moet hij – zwaargewond – nog een week verborgen worden gehouden, totdat op 2 mei 1945 de nationaal-socialistische nachtmerrie voorbij is.

Hoewel hij voorgoed last zou houden van hoofdpijn, duizelingen en doofheid aan zijn rechteroor, bracht Herbert Kosney het er levend van af. Samen met zijn broer nam hij een winkel en reparatiewerkplaats voor radio's over, waarmee zij in de naoorlogse jaren in hun levensonderhoud voorzagen. Ook Obersturmbannführer Stawitzki overleefde de oorlog en woonde nog tot zijn dood in 1959 onder de naam Kurt Stein in Bad Godesberg, nota bene in dienst bij de Deutsche Forschungsgemeinschaft in Bonn. Pas in 1970 werd zijn ware identiteit ontdekt.⁷ Albrecht Haushofer vond bij de massa-executie op 22-23 april de dood, net als de veertien overige gevangenen, onder wie de jurist en verzetsman Klaus Bonhoeffer, oudere broer van de theoloog Dietrich Bonhoeffer.

Op 11 mei meldt Kosney aan Heinz Haushofer wat er gebeurd is. Dankzij Kosneys aanwijzingen vindt Heinz een dag later inder-

daad het stoffelijk overschot van zijn broer Albrecht op het verlaten ULAP-terrein. Op het lijk, dat daar al ruim twee weken ligt, bevinden zich onder andere de vijf opgevouwen vellen papier met daarop aan beide zijden in potlood geschreven tachtig Romeins genummerde sonnetten die Albrecht Haushofer tijdens zijn gevangenschap heeft geschreven.⁸

Enkele officieren van het Amerikaanse bezettingsleger in Berlijn herkenden direct de waarde van deze sonnetten en namen het initiatief voor de eerste uitgave van de bundel die in overleg met Heinz Haushofer de titel *Moabiter Sonette* kreeg, genoemd naar de wijk in Berlin-Mitte waar zich de gevangenis Lehrter Strasse bevond.⁹ De Duitse historicus Friedrich Wilhelm Euler schreef er een inleiding bij. Het jaar daarop verscheen de bundel – onder weglating van één sonnet dat als te controversieel werd beschouwd – bij de sinds het einde van de oorlog herrezen uitgeverij van Lothar Blanvalet en haalde binnen twee jaar een oplage van 25.000 exemplaren.¹⁰ Kennelijk raakten deze gedichten een snaar bij het naoorlogse Duitse publiek. Zowel in Duitsland alsook in Amerika verschenen waarderende en soms zeer uitvoerige besprekingen van de bundel.¹¹ De Amerikaanse ‘stamp of approval’ zal een positief effect hebben gehad op de internationale belangstelling en erkenning voor deze cyclus van gevangenisgedichten. In de decennia nadien zijn deze gedichten, zowel in het Duits als in vele vertalingen, uitgegroeid tot een zeldzame en welsprekende poëtische getuigenis van het verzet tegen de nazidictatuur.

Bij die reputatie en symboolfunctie kan men zich ook na zovele decennia nog iets voorstellen. De *Moabiter Sonette* van Albrecht Haushofer vormen namelijk enerzijds een persoonlijke boodschap van gewetensnood en schuldbesef, en anderzijds een afspiegeling van belezenheid en kosmopolitische beschaving die in de jaren 1933-1945 door de totalitaire nazidictatuur weggevaagd was. De bundel is daarmee zowel een poëtische apologie alsook een intellectuele kroniek in dichtvorm van een tijdperk in de Duitse geschiedenis dat maar weinig heeft voortgebracht waar men na de

oorlog in cultureel opzicht op voort kon bouwen.

Maar men kan de *Moabiter Sonette*, ondanks deze hoge reputatie, toch niet lezen zonder de schrijnende waarheid onder ogen te zien dat hun auteur allerminst een blaamloze verzetsheld was. In de eerste plaats al niet omdat hij goed beschouwd niets heldhaftigs heeft ondernomen. Hij was een zuiver intellectueel ingestelde bureaugeleerde, die in gevangenschap al denkend en schrijvend tot de conclusie kwam dat hij daden bij zijn woorden had kunnen en misschien ook wel had moeten voegen. Maar in de werkelijkheid vanaf 1933 was daar niet veel van terechtgekomen. Pas toen de Tweede Wereldoorlog al enkele jaren voortwoedde en de Duitse kansen begonnen te keren, kwam Haushofer ertoe om in privégesprekken te zinspelen op de mogelijkheden van een aanslag of een staatsgreep, en ook die gedachten kregen voor zover wij weten bij hem niet eens een begin van daadwerkelijke uitvoering.

In de tweede plaats was Haushofer geenszins zonder blaam, omdat hij jarenlang als vrijgesteld ambtenaar op het Auswärtiges Amt werkte, het ministerie van Buitenlandse Zaken, eerst voor Rudolf Hess, later voor minister Von Ribbentrop. Ook permitteerde hij zich bijvoorbeeld al in 1933 in een brief aan zijn vader, die als hoogleraar en generaal b.d. met zijn geopolitieke theorieën duidelijk een ideologische invloed op Hitler heeft gehad, de observatie dat hij – zojuist teruggekeerd van een reis door Polen – ‘waarachtig weer even genoeg heeft van het uitverkoren volk’.¹²

Maar voor wie denkt dat hij Haushofer nu ondubbelzinnig in beeld heeft, komt het ongetwijfeld als een verrassing dat zijn eigen moeder (Martha Mayer-Doss) een Joodse grootmoeder had (Louise Cohen) en dat het gezin van prof. dr. Karl Haushofer de antisemitische maatregelen vanaf 1933 slechts van zich af wist te houden dankzij de hoge bescherming van Rudolf Hess, die een lievelingsstudent van de oude Haushofer was.

Niet alleen dienen wij de door Albrecht Haushofer in de gevangenis geschreven sonnetten te lezen tegen de achtergrond van hun troebele tijd, het is bovendien zaak ze nadrukkelijk in het

licht van de biografie van hun auteur te bezien. Een sonnet als het volgende (nr. xvii) kan men zonder enige historische uitleg lezen en waarderen. Het is een tijdloos en fraai gevangenisdicht:

*DE MUG*¹³

*Het allertzachtste zoemen op mijn hand.
Een mug strijkt, snorrend met zijn vleugels, neer.
Een lijf? Zes pootjes – als een zucht, niet meer.
Vanwaar komt hij, zo uit het winters land?*

*Zijn snuit – Zal 'k slaan? Misgun ik hem het bloed
dat zo een wezen drup voor drup doet leven?
De lichte pijn die mij zijn steek zal geven?
Ben ik een beest? Hij doet slechts wat hij moet.*

*Ga jij maar steken, vleugelzieltje, steken,
zolang mijn bloedsomloop je voeden mag,
zolang jij zorg draagt voor je korte dag!*

*Steek, opdat het je niet aan kracht ontbreke!
Wij, mens en mug, zijn toch niets anders dan
schimmen beschenen door een hoger plan.*

Maar wat te denken van het volgende sonnet, in de bundel genummerd xxxix? Hoe moet een hedendaagse lezer, met alle intussen bekende historische kennis over de periode, deze schuldbekentenis lezen?

*SCHULD*¹⁴

*Aan dat, wat voor 't gerecht mijn schuld zal heten,
Til ik niet zwaar: mijn plannen en mijn zorgen.
Misdaad zou 't zijn, had voor de dag van morgen
Ik mij niet van mijn eigen plicht gekweten.*

*Toch draag ik schuld, maar niet als in uw ogen!
Ik had mijn plicht eerder moeten vervullen,
Om onheil ook als onheil te onthullen,
Te lang heb ik mijn oordeel bijgebogen...*

*Diep in mijn binnenste klaag ik mij aan:
Wat heb ik mijn geweten lang verzaakt,
Mijzelf en anderen iets wijs gemaakt –*

*Ik wist al vroeg waarheen de ramp zou gaan.
Ik heb gewaarschuwd, maar niet hard genoeg!
Pas nu besef ik welke schuld ik droeg.*

De vraag is om te beginnen of dit wel een echte schuldbekentenis is of een tragisch pessimisme dat zich met een inmiddels onafwendbaar geworden noodlot verbindt. Wat zijn het voor waarheden die er in de *Moabiter Sonette* worden verkondigd en welke rol heeft Haushofers gevangeniservaring gespeeld in de bewustwording en de formulering daarvan? Welk beeld komt er uit deze sonnettencyclus naar voren van een gevangeniservaring midden in het Berlijnse inferno van de laatste oorlogsmaanden?

Eerst zal in het kort de biografie van Albrecht Haushofer worden geschetst. Vervolgens zal ik beschrijven hoe hij tweemaal in de gevangenis belandde en hoe het hem daar verging. En ten slotte zullen de in zijn cel geschreven *Moabiter Sonette* nader aan de orde komen, met nog enkele vertaalde voorbeelden daaruit, en zullen zij als literaire erfenis worden geanalyseerd in een poging Haushofers literaire omgang met zijn gevangeniservaring te duiden.

AFKOMST EN JEUGD

In een biografie over Annemarie Schwarzenbach, de vijf jaar jongere Zwitserse schrijfster, fotografe en reizigster, voor wie Albrecht Haushofer eind jaren twintig een onmogelijke liefde koesterde, wordt hij abusievelijk aangeduid als 'Albrecht von Haushofer'.¹⁵

Dat adellijke 'von' is een kenmerkende vergissing. Kennelijk maakte de jonge Haushofer – van een afstand in de tijd gezien – een aristocratische indruk. Wie portretfoto's van hem ziet, met zijn rijzige gestalte, seigneuriale snor en wilskrachtige profiel, kan het misverstand wel billijken.¹⁶ Hij was echter niet van adel, maar werd wel geboren in een aanzienlijke, conservatieve Beierse familie van kunstzinnig aangelegde geleerden. Zijn overgrootvader van vaders kant, Max Haushofer, was landschapsschilder en professor aan de Praagse kunstacademie. Zijn grootvader, eveneens Max geheten, was als hoogleraar nationale economie niet alleen politiek actief, maar publiceerde ook romantische natuurgedichten. Albrechts vader, Karl Haushofer (1869-1946), voegde aan die geleerde en kunstzinnige familietraditie een militair element toe: hij koos in 1887 voor een loopbaan in het leger. Dat bracht hem in de jaren 1909-1910 met het oog op militaire studie en uitwisseling in Japan, terwijl hij het in de Eerste Wereldoorlog uiteindelijk tot generaal-majoor zou brengen.

Van moederszijde kreeg Albrecht Haushofer een duidelijk intellectuele traditie mee. Zijn ene betovergrootvader, Adam von Doss, had in de filosofische kringen rond Arthur Schopenhauer verkeerd. Zijn moeders vader, Georg Ludwig Mayer-Doss, was een gedoopte Sefardische Jood, zoon van de eerdergenoemde Louise Cohen, die het zich financieel kon veroorloven om al vroeg met werken op te houden en zich terug te trekken in een voor hem en zijn vrouw gebouwde villa in het bergachtige Partenkirchen in het uiterste zuiden van Duitsland. Albrechts moeder, Martha Mayer-Doss (1877-1946), was een wilskrachtige vrouw, die gezien de conventionele beperkingen van haar milieu, haar ambities vooral via haar echtgenoot en haar kinderen zocht te verwezenlijken.

Tegen deze culturele en studieuze achtergrond werd Albrecht Haushofer op 7 januari 1903 in München geboren, op 16 juni 1906 gevolgd door een broertje Heinz. Zijn muzische inspiratie door de vrije natuur onderging hij vooral in en bij het huis van zijn moeders ouders, te midden van het Zuid-Duitse bergland, met de na-

bijheid van de Oostenrijkse en Zwitserse Alpen en omgeven door het Beierse boerenland. Diezelfde invloeden zouden zijn broer Heinz gedurende zijn hele leven in hun greep houden, als herenboer, als landbouwkundig ingenieur en als agrarisch publicist. Van zijn moeder kreeg Albrecht een muzikale aanleg mee, zodat hij al vroeg een verdienstelijk pianist was, die zelfs stukken van eigen makelij ten gehore bracht, maar tegelijkertijd haakte hij naar de historisch en politiek bewuste geleerdheid van zijn vader.

Als leerling aan het Theresien-Gymnasium, waar hij na jaren van privéonderwijs vanaf 1917 schoolging en in 1920 eindexamen deed, gold hij als een eenling, een beetje een 'oudgeboren' jongen die zich de economische en sociale ellende van de jaren na de Duitse nederlaag in de Eerste Wereldoorlog zeer aantrok. Als conservatief ingestelde melancholicus moest hij van de revolutionaire volksopwinning voor en tijdens de Weimarrepubliek al meteen niets hebben. De hele idee van de democratie als ongebreidelde maatschappelijke kracht, waarin gevestigde belangen konden wegzinken en allerlei troebele krachten naar boven konden komen, stond hem tegen. 'Demokratie ist Sumpf,' zo vatte hij zijn bezwaren met jeugdige bravoure samen.¹⁷ Hij wantrouwde de Franse geschiedenis, met haar grote revolutionaire schokken, en voelde zich verwant met de meer organische ontwikkeling van Engeland als moderne wereldmacht.

Tegenover zijn vriend Carl Friedrich von Weizsäcker heeft hij later verklaard hoezeer hij het betreurd had dat hij te jong was geweest om bij de vredesonderhandelingen in Versailles een beter resultaat te helpen boeken dan de onmogelijke voorwaarden die daar aan Duitsland waren opgelegd. Een karakteristieke verzuchting voor deze politiek vroegrijpe jongeling, die al op zijn veertienste, op de vraag wat hij later wilde worden, moet hebben geantwoord: 'Minister van Buitenlandse Zaken van Duitsland.'¹⁸

VADER

Karl Haushofer was niet slechts degene die zijn oudste zoon met zijn genetisch materiaal voorbestemde voor een carrière in de we-

tenschap, hij had ook een actieve en krachtige invloed op diens politieke bewustzijn, alsook op zijn studie- en beroepskeuze. In het licht van de latere gebeurtenissen kan men die sterke beïnvloeding slechts als ongunstig kwalificeren. Na zijn vooroorlogs verblijf in het Verre Oosten was Haushofer sr. onder de indruk gebleven van het gedisciplineerde, militaristische Japan. Tijdens de Eerste Wereldoorlog had hij lange tijd zijn vertrouwen behouden in het aristocratische Duitsland, dat zijns inziens voorbestemd was om een rol als grootmacht te spelen. Het echec van Versailles doofde dat vertrouwen niet uit, maar blies bij hem juist leven in de overtuiging dat er geen behoefte was aan 'parlementarisme' maar aan een nieuw soort leiderschap, dat vrij van 'on-Duitse' elementen (zoals communisten, Joden en de filosemitische Engelsen en Amerikanen) de hegemonie van het Duitse volk zou kunnen herstellen. Dat leiderschap zou dan de historische voorbestemdheid van het Duitse Rijk dienen te realiseren, zoals die noodzakelijkerwijs buiten de bestaande landsgrenzen verwezenlijkt moest worden.¹⁹

Met deze gevaarlijke ideologische cocktail sloot generaal-majoor b.d. Karl Haushofer, die na het einde van de oorlog in 1918 een tweede carrière als hoogleraar aan het Instituut voor Geografie van de Ludwig-Maximilians-Universität in München was begonnen, aan bij de ideeën waar Adolf Hitler en de zijnen in de loop van de jaren twintig en dertig op stormachtige wijze hun nationale en internationale doorbraak op zouden baseren.²⁰ Met zijn bibliotheek van 15.000 titels, zijn theoretische onderbouwing van wat als betrekkelijk nieuwe academische discipline 'geopolitiek' werd genoemd, behield Karl Haushofer in elk geval tot aan zijn emeritaat in 1939 een invloedrijke, wetenschappelijk gelegitimeerde stem in de nationaalsocialistische leer.²¹ Als president (van 1934 tot 1937) van de in 1925 mede door hem opgerichte Deutsche Akademie, de directe voorganger van het huidige Goethe-Institut, was hij voor het naziregime een loyaal en effectief nationaal en internationaal boegbeeld, bijvoorbeeld in de toenadering tot Japan. Als

oprichter (in 1924) van het wetenschappelijke *Zeitschrift für Geopolitik* beschikte hij bovendien over een gezaghebbend podium om zijn ideeën over de positie en de missie van het 'Deutschtum' te verkondigen.

De verwantschap van de oude Haushofer met de jonge nationaalsocialistische beweging ging verder dan een louter ideologische affiniteit. Vanaf het eerste begin had vader Haushofer persoonlijke betrekkingen met de (toekomstige) voormannen van deze beweging. Al in 1919 leerde hij de jonge Rudolf Hess kennen, geboren in 1894, die zich in 1920 onder lidmaatschapsnummer 16 bij de nieuw opgerichte NSDAP aansloot. Tussen de twee ontstond zich direct een vriendschappelijke verhouding als leermeester en leerling. De eerste ontmoeting van Haushofer sr. met Hitler liet niet lang op zich wachten.

Op het moment dat Hess na de mislukte putsch van Hitler in de Bürgerbräukeller in november 1923 moest vluchten, wist hij geen beter heenkomen te verzinnen dan met zijn vriendin en toekomstige vrouw Ilse achterop naar het huis van de Haushofers te fietsen.²² En toen Adolf Hitler kort na zijn aankomst in de gevangenis van Landsberg bij München aan het dicteren van *Mein Kampf* begon, heeft Haushofer daar op zijn minst indirect – via Hess – de nodige ideeën en materialen voor aangedragen.²³ Die ideeën hadden vooral betrekking op de vermeende noodzaak van een groter Duits territorium ('Lebensraum') voor het Duitse volk en een op geopolitieke gronden beargumenteerde wenselijkheid de Duitstalige volkeren en minderheden in andere (Oost-)Europese landen tot één groot rijk samen te smeden. Die ideeën sloten naadloos aan op Hitlers eigen overtuiging, zoals neergelegd in *Mein Kampf*, dat de bestrijding van 'het bolsjewisme' hand in hand moest gaan met de strijd tegen het wereldjodendom.²⁴

Het is niet overdreven te zeggen dat Hess, slechts negen jaar ouder dan Albrecht, als een derde zoon in huize Haushofer gold. Dat Hess, de lievelingsleerling van professor Haushofer en enige tijd diens student-assistent, eerst privésecretaris van Adolf Hitler en

later in de nazihierarchie diens officiële plaatsvervanger werd, plaatste de Haushofers, nog afgezien van de ideologische invloed van Haushofer sr. op de politieke ideeënleer van de nazi's, vanaf het eerste begin ook als gezin in de directe nabijheid van de nationaalsocialistische beweging.

STUDIE EN LOOPBAAN

Tegen deze achtergrond wekt het geen verbazing dat Albrecht Haushofer na het behalen van zijn gymnasiumdiploma in 1920 geschiedenis en geografie ging studeren, een studie die hij in 1924 summa cum laude afsloot met een politiek-geografische dissertatie onder de titel *Pass-Staaten in den Alpen*, enkele jaren later in boekvorm verschenen bij dezelfde uitgever als het door zijn vader geredigeerde *Zeitschrift für Geopolitik*.²⁵ Na een reis van ruim vier maanden door Zuid-Amerika, in het bijzonder door Brazilië, verhuisde hij naar Berlijn om daar vanaf 1 oktober 1925 aan de Friedrich-Wilhelms-Universität drie jaar lang te werken als persoonlijk assistent van de vooraanstaande geograaf Albrecht Penck.²⁶ Samen met Penck, maar ook alleen, maakte Haushofer in de daaropvolgende jaren nog uitvoerige studiereizen naar Scandinavië, Engeland, Zwitserland, de Verenigde Staten, Hongarije, Joegoslavië en Rusland, naast vakantiereizen met zijn moeder of met vrienden naar Zuid-Europa. Dergelijke reizen leverden hem materiaal op voor onderzoekspublicaties en kronieken in het *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde*, waarvan hij in 1929 algemeen secretaris werd. Ook stimuleerden deze reizen zijn muzische natuur, hetgeen resulteerde in een eerste, in eigen beheer uitgegeven dichtbundel *Richtfeuer* (1932). En in het algemeen droegen deze studie- en cultuurreizen bij aan de intellectuele en kosmopolitische houding die hij ten opzichte van de wereld en het Duitsland van zijn dagen innam, een houding die op paradoxale wijze contrasteert met de solitaire, sociaal schuwe indruk die zijn persoonlijk leven maakt. Als ongetrouwde vrijgezel van nog geen dertig jaar oud bewoonde hij een appartement boven de kantoren van

het Gesellschaft für Erdkunde aan de rand van het Berlijnse regeringskwartier, op de Wilhelmstrasse nr. 23, waar hij door een oudere huishoudster genaamd Anna werd verzorgd.²⁷

Aangezien zijn functie als algemeen secretaris, buiten de ter beschikking gestelde dienstwoning, nauwelijks een inkomen van belang opleverde, moest Haushofer een richting voor zijn leven en zijn verdere loopbaan zien te bepalen. De androgynе schoonheid Annemarie Schwarzenbach, die door Haushofer intens bewonderd werd en die hij zijn leven lang niet vergeten zou, voelde zich te overtuigd lesbisch om zijn huwelijksaanzoek aan te nemen. Ook het werk aan zijn *Habilitationsschrift* werd een ware worsteling, zowel een strijd tegen de verveling ('tadelloser Langweiligkeit') als een strijd om onder het wetenschappelijke gewicht van zijn vader uit te komen.²⁸ Voor een politieke carrière, waar hij in brieven vele malen op zinspeelt, miste hij de spontane verbinding met zijn eigen generatie, de gemakkelijke omgang met het hele idee van een democratisch electoraat. 'Hättet Ihr mich doch etwas dümmer geboren,' zo luidt een karakteristieke verzuchting in een brief aan zijn moeder.²⁹

Uiteindelijk besloot Haushofer, naast zijn bezigheden voor het Gesellschaft für Erdkunde, in 1933 na lang aarzelen een hem aangeboden aanstelling aan te nemen als docent aan de Hochschule für Politik, een benoeming die de nodige voeten in de aarde had.

1933 EN DAARNA

In meer dan één opzicht was 1933 een belangrijk jaar voor de Haushofers. Niet alleen was dat het jaar dat de NSDAP in de maanden na de Rijksdagverkiezingen van 5 maart definitief de macht over Duitsland naar zich toe trok. Het was bovendien het jaar dat, om te beginnen met de Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums, in 1935 gevolgd door de Neurenbergse rassenwetten, aan de anti-Joodse maatregelen een formele, wettelijke basis werd gegeven. In artikel 3 lid 1 van de bedoelde ambtenarenwet heette het: 'Beamte die nicht-arischer Abstammung sind, sind in die Ruhestand zu versetzen.'³⁰

Voor het gezin-Haushofer brak nu een benauwde fase aan. Karl Haushofer werd met de neus op het feit gedrukt dat hij met een half-Joodse vrouw was getrouwd. Zijn zonen Albrecht en Heinz golden volgens artikel 2 lid 2 van de Erste Verordnung (d.d. 14 november 1935) bij het Reichsbürgergesetz van 15 september 1935 beiden als Joods (om precies te zijn als 'kwart-Jood', ofwel 'Mischling zweiten Grades'). In het bijzonder voor de vader en de oudste zoon moet het een vreemde gewaarwording zijn geweest om enerzijds deel uit te maken van het wetenschappelijk en maatschappelijk establishment, met allerlei connecties in politieke en ambtelijke kringen, en anderzijds daar plotseling van apart gezet te worden, met alle onzekerheden en risico's van dien.

De oplossing, althans in praktische zin, lag in de connectie die vooral vader Haushofer sinds zovele jaren onderhield met Rudolf Hess. Die laatste werd vanaf april 1933 Hitlers plaatsvervanger als leider van de NSDAP en werd later datzelfde jaar in Hitlers regering benoemd tot minister zonder portefeuille. Hess schreef een formele brief, waarin de Haushofers als een soort 'Ehrenarier' van maatregelen werden vrijgesteld, en daarmee verkreeg Albrecht Haushofer de benodigde formele aanspraak op de hem aangeboden functie van docent aan de 'gelijkgeschakelde' Hochschule für Politik. Dat hem die persoonlijke positie als 'Schutzjude' in alle opzichten zeer aan Rudolf Hess bond en verplichtte, zou hij later nog aan den lijve ondervinden.³¹

Albrecht Haushofer bevond zich in april-mei van het jaar 1933 ver van de politieke turbulentie in Berlijn, namelijk op Sicilië, waar hij zich blijkens de brieven aan zijn moeder overgaf aan pessimistische gedachten: 'Ich freue mich über den Optimismus von Vater und Heinz, obwohl ich ihn nicht verstehe.' Hij voelt zich verloren tussen enerzijds de gevestigde generatie van zijn ouders en anderzijds de nieuwlichterij van het 'Jungvolk' en hij zinspeelt expliciet op een emigratie, 'was weder objectiv leicht wäre, noch mir leicht fiel'.³² Na terugkeer in Berlijn schrijft hij aan zijn ouders: 'Es gibt für mich in dem neuen Deutschland keine persönliche Zukunft.'³³

Met andere woorden: hij denkt het een en doet het ander. In een opsomming tegenover zijn ouders van argumenten tegen het aannemen van het docentschap aan de Hochschule für Politik had hij nog gewezen op zijn 'Mangel an nationalsozialistischer Weltanschauung', maar toen zijn benoeming eenmaal een feit was, ging hij in dankbaarheid op de knieën voor Rudolf Hess: 'Ich weiß, was ich Ihnen jetzt zu danken habe. [...] Ich hätte dieses Besondere nicht annehmen können – auch meinem Vater zuliebe nicht – wenn ich mich nicht sicher füllte, daß ich in einem Notfall zu vollem persönlichen Einsatz für Sie als Menschen fähig wäre.'³⁴

Dit obstakel eenmaal uit de weg geruimd, werd Haushofer vanaf 1934 – vermoedelijk op voorspraak van Hess – naast zijn docentschap aangesteld in een adviserende functie op het ministerie van Buitenlandse Zaken, bij wat bekendstond als de 'Dienststelle Ribbentrop'.³⁵ Daar werd hij onder andere geacht zich bezig te houden met de Duitse buitenlandse politiek in het algemeen en in het bijzonder met het vraagstuk van de Duitse minderheden in het buitenland en het zogeheten 'Volksdeutschtum', onderwerpen die aansloten bij zijn ideeën over de politiek-geografische voorbestemdheid van Duitsland als Midden-Europese grootmacht. De functie gaf hem in elk geval de mogelijkheid om zowel namens Ribbentrop als op eigen initiatief veel te reizen, zoals bijvoorbeeld in 1937 gedurende enkele maanden via de Verenigde Staten naar Japan en China.

Minstens zo belangrijk, in het licht van de latere gebeurtenissen, was dat hij tussen 1934 en 1938 maar liefst veertienmaal voor diplomatieke ontmoetingen bezoeken aan Engeland bracht, waarmee hij ten opzichte van dat land een van de best geïnformeerde en 'well-connected' Duitse diplomaten werd. Zelfs na de brutale annexatie van Oostenrijk (de 'Anschluss' op 13 maart 1938) slaagde hij erin de gevolgen daarvan voor de verhoudingen tussen Groot-Brittannië en nazi-Duitsland te minimaliseren. Maar de door Haushofer op diplomatiek niveau nagestreefde goede verstandhouding tussen de beide landen bleek politiek zodanig onrealis-

tisch, dat hij in de loop van 1939 zijn conclusies trok en zich uit de Dienststelle terugtrok. Hij richtte zich weer hoofdzakelijk op zijn docentschap, dat hem na de integratie in 1940 van de Hochschule für Politik in de Auslandswissenschaftliche Fakultät van de Berliner Universität de titel van professor opleverde.

Het gevoel om vanwege zijn familieafstamming als minderwaardig mens gedeclasseerd te zijn en slechts op grond van hoge persoonlijke bescherming in zijn eigen land getolereerd te worden, en ook het gevoel uit Duitsland weg te willen, maar dat niet te kunnen, droeg er misschien toe bij dat hij, naast zijn bezigheden als docent, diplomatiek adviseur en politiek-geografisch publicist, op zijn minst geestelijk vluchtte in het schrijven van literair werk. Naast de gedichten die hij al schreef en af en toe in eigen beheer liet verschijnen, ontstonden aldus diverse toneelstukken, onder andere een Romeinse trilogie: *Scipio* (1934), *Sulla* (1936) en *Augustus* (1939). In 1943 voltooide hij nog een soortgelijk historisch drama in tien taferelen onder de titel *Chinesische Legende*, gesitueerd in het dertiende-eeuwse China.³⁶

Gemeenschappelijke karaktertrekken van deze stukken zijn hun eerder politiek- en geschiedfilosofische dan literair-dramatische inzet. Daarmee verschaftte Haushofer zich de mogelijkheid om de actuele politieke situatie van Duitsland in verholde vorm op een ogenschijnlijk Romeins respectievelijk Chinees toneel te presenteren. Hun grootste tekort als toneelstukken ligt in een gebrek aan 'Bühnenwirksamkeit'. De figuren zijn meer dragers van ideeën dan ware individuele personen. De tekst is meer hardop denken dan drama, meer woorden dan daden, een tekortkoming die geheel in lijn lijkt te liggen met het al dan niet terechte gevoel van machteloosheid dat de auteur in de werkelijkheid van zijn eigen leven zozeer bezwaarde.

MOEDER

Naast de vlucht in dienstreizen, in literaire arbeid en in levenskunstige vertwijfeling zocht Albrecht Haushofer ook zijn toevlucht in

correspondentie, waarin hij zijn hart en hoofd kon laten spreken. Het was vooral zijn moeder die hem aldus met grote regelmaat de biecht afnam. Tegenover haar is hij over het algemeen openhartiger dan tegenover zijn vader, niet slechts over persoonlijke, maar ook over politieke zaken, en ook zij van haar kant schrok er niet voor terug opvattingen onder woorden te brengen die bij haar echtgenoot vermoedelijk niet op instemming zouden hebben kunnen rekenen.

Als half-Joodse vrouw in het Duitsland van de jaren twintig en dertig had Martha Haushofer alle reden om de opkomst van de nationaalsocialistische beweging met het grootst mogelijke wantrouwen tegemoet te zien. En zij had Adolf Hitler al vroeg scherp in het vizier van haar oordeelsvermogen. Zo schrijft zij reeds op 7 maart 1927 in haar dagboek naar aanleiding van een etentje bij de nazigezinde uitgever Hugo Bruckmann en diens vrouw Elsa, waar Hitler de hele avond het hoogste woord had gevoerd: ‘Greulich langweilig, da man andachtsvoll dem Gerede des “grossen Mannes” zuhören musste, der die ärgsten Banalitäten und Plattheiten verzapfte. Völlig verlorener Abend.’¹³⁷

Bij die persoonlijke vertrouwelijkheid en politieke affiniteit tussen moeder en zoon komt ook nog hun literaire en muzikale geestverwantschap. Tegenover zijn moeder kon Albrecht zich vrijelijk uitspreken over zijn schrijfbambities, over zijn zoektocht om zich als dichter te uiten en zich als wetenschapper, als mens, als man en als zoon van zijn vader in de wereld te handhaven. Als voorbeelden mogen de volgende drie fragmenten volstaan:

Freunde? Die alten sind fast alle verheiratet und brauchen einen nicht mehr oder noch nicht wieder. Neue? Soll man, kann man anfangen, wenn man das Ende vorausweiss? Menschliche Wärme anzünden, weil man im Augenblick friert? Hättet Ihr mir ein bißchen mehr Leichtsinn mitgegeben! Wenn mich jemand fragt, wie es mir geht, pflege ich zu sagen: Ausgezeichnet. Das erwarten die Leute von mir; so beurteilen sie mich. Und sie haben äußerlich

recht. Ich habe eine angenehme Stellung, keine materiellen Sorgen, bin unbeweibt, kann reisen – “was wollen sie eigentlich?” Ich fahre mit meiner Mutter nach Südfrankreich, ich reise im Sommer nach Rußland [...]; bin – noch – gesund; was will ich mehr?

Apotheose bürgerlichen Behagens.

*Der Vorhang fällt.*³⁸

*Daß mich die ganze Sache innerlich in große Not versetzt, das wirst Du verstehen, Mutter. Von Vater verlang ich nicht, daß ers versteht. Wenn die Sache durchkommt, zu der ich nun einmal Ja gesagt habe [...] – dann zahle ich für das äußere Wirken (und für die Befriedigung von Eurem Ehrgeiz für mich) einen Preis, der so hoch ist, daß er mich in der Nacht manchmal zu stundenlangem Wachsein bringt: die Achtung vor mir selber und die innere Wahrhaftigkeit...*³⁹

*Nun – ich sollte wohl eigentlich unten in der Halle sitzen, besorgte Gespräche mit Botschaftern und Gesandten führen, mit bedeutendem Gesicht an neugierigen Journalisten vorbeirauschen – freundliche Händedrucke von Ribbentrop und Ciano als Prestige-Gewinn buchen – Grüße für Vater einsammeln [...] – stattdessen sitz' ich still in meinem schönen großen Zimmer – wenn sie mich brauchen, können sie mich rufen lassen – träume an meinem chinesischen Legende herum (in dieser Traumwelt kann man zur Abwechslung die Gerechten und Guten am Leben lassen und die Ungerechten umkommen lassen – was sonst nicht zu geschehen pflegt) – und schreibe diesen Brief.*⁴⁰

Uit deze karakteristieke en openhartige fragmenten spreekt de eenzaamheid van een man die al vroeg inzag dat de politiek van zijn land een funeste richting had gekozen, maar die zozeer bekneeld was geraakt tussen de hem omringende krachten en belangen dat hij met zijn toch al weifelmoedige aard machteloos moest

toezien hoe aan het eind van de jaren dertig de voortschrijdende ramp zich aan zijn land voltrok. Dat hij daar – bijvoorbeeld als diplomatiek gezant in onderhandelingen met president Beneš van Tsjecho-Slowakije of als staflid bij de conferentie van München in 1938 – als adviseur van nazikopstukken als Hess en Ribbentrop een actieve rol in diende te spelen, moet zijn geweten tot het uiterste op de proef hebben gesteld. Maar hij ging er toch mee door, en volstond ermee om in een brief aan zijn moeder te verzuchten: ‘Glück ist, wenn nichts passiert.’⁴¹

OORLOG

Dat de uitkomst van de conferentie van München geen afstel, maar slechts uitstel van een Hitleriaanse aanvalsoorlog betekende, zag Haushofer bijzonder scherp in. En hij zag ook hoe de Joden van Duitsland de prijs moesten betalen voor Hitlers in München gefnuikte internationale agressie: ‘Die enttäuschte Wut über den entgangenen Krieg tobt sich jetzt nach innen aus. Heute sind es die Juden. Morgen kommen andere Gruppen und Schichten dran.’⁴² De Kristallnacht van 9 november 1938, waarin die door Haushofer bedoelde agressie jegens de Duitse Joden zich spoedig na München ontladde, moet ook voor hemzelf een schokkende waarschuwing zijn geweest. Zijn positie als ‘Schutzjude’ van Rudolf Hess bood, nog afgezien van alle cliëntelistische verplichtingen aan de nationaalsocialistische zaak, zeker geen honderd procent persoonlijke veiligheid. Hoe kwetsbaar die positie was bleek bijvoorbeeld begin 1937, toen er bij het ministerie van Propaganda een anonieme klacht binnenkwam dat er aan de Hochschule für Politik in de persoon van Haushofer een ‘Nichtarier’ als docent werkzaam was.⁴³ Door tussenkomst van Hess konden dergelijke affaires ergens onder in een la worden weggestopt, maar Haushofer moet in elk geval vanaf 1935 in constante vrees en onzekerheid hebben verkeerd over de houdbaarheid van zijn persoonlijke en openbare leven.

Ondertussen lag de buitenlandpolitiek van Adolf Hitler zodanig

op koers van een agressieoorlog, culminerend in de Duitse inval van Polen op 2 september 1939, gevolgd door de verovering van Frankrijk, Nederland en België in het voorjaar van 1940, dat er voor de politiek-geografische theoreticus en hoogleraar Haushofer weinig meer aan zinvols te theoretiseren of te adviseren overbleef. Toch schrijft een van zijn studenten, Rainer Hildebrandt, met gloed over de manier waarop Haushofer ook in die periode nog college gaf:

*Mit einer ins Letzte entwickelten Disziplin der Sprache baute er vor uns die geistigen und räumlichen Lebensgesetze der Völker auf, Beispiele aus allen Zeiten und allen Kulturen verwendend, voller Gegenwarts-Aktualität.*⁴⁴

Jarenlang had Haushofer in een maandelijks verschijnende rubriek 'Berichterstattung aus der Atlantischen Welt' de ontwikkelingen en krachtsverhoudingen op het wereldtoneel als politiek-geograaf en historicus in wetenschappelijke termen geanalyseerd, maar de tijd voor theorievorming was voorbij, en in internationaal-politiek opzicht leken alle vreedzame mogelijkheden nu te zijn uitgeput. In een brief aan zijn moeder vergelijkt hij zichzelf met een dier dat in winterslaap gaat en slechts weet te overleven door zijn lichaamstemperatuur te laten dalen.⁴⁵ Hij werkt in stilte verder aan zijn *Chinesische Legende* en enkele maanden later schrijft hij aan zijn beide ouders dat hij niet veel meer kan doen dan afwachten 'ohne viel Vertrauen auf eine Möglichkeit, den selbstmörderischen Ablauf des Kampfes der weißen Herrenvölker mit den bescheidenen Kräften der Vernunft noch irgendwie beeinflussen zu können. Aber wir haben unsererseits wenigstens das Mögliche getan.'⁴⁶

EEN LEZING IN DEN HAAG

Of dat laatste, althans op dat moment, inderdaad het geval is, laat zich moeilijk eenduidig beoordelen. Om de twee uitersten maar te

noemen waartussen een dergelijk oordeel zich moet vormen: was Albrecht Haushofer een muzisch ingestelde, gevoelige intellectueel, die – opgezadeld met een problematische reactionaire erfenis van vaderszijde – alles heeft geprobeerd om binnen de hem omringende naziterreur zijn menselijke en professionele integriteit te bewaren? Of was hij een wereldvreemde opportunist die in het voetspoor van zijn diabolische vader jarenlang profijt trok van een invloedrijke wetenschappelijke positie, totdat hij – als een der velen – zelf het slachtoffer werd van de totalitaire macht die hij veel te loyaal had gediend?

Het heeft er alle schijn van dat dit precies het gewetensdilemma was waarmee Haushofer gedurende de laatste jaren van zijn leven heeft geworsteld. Maar voordat het verhaal van die laatste levensfase aan de orde komt, is er voor het voorjaar van 1941 nog een verrassende mogelijkheid om Albrecht Haushofer vanuit Nederlands perspectief in beeld te krijgen, tegen de achtergrond van de hier te lande heersende historische en maatschappelijke verhoudingen tijdens de jaren van Duitse bezetting.

In maart 1941 hield Haushofer namelijk in Den Haag een tweetal lezingen voor de Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap. Deze Kultuurgemeenschap was een maand tevoren op instigatie van rijkscommissaris Seyss-Inquart opgericht, met als bedoeling om door middel van taalcursussen, exposities, lezingen, toneel- en filmvoorstellingen de Nederlanders, simpel gezegd, meer op de hand van nazi-Duitsland te krijgen.⁴⁷ Een van de eerste activiteiten in Den Haag was bijvoorbeeld een tentoonstelling van Duitse boeken in Pulchri Studio, waarvan de officiële opening werd verricht door de Duitse gezant, graaf Von Zech-Burkersroda.⁴⁸ Enkele weken later volgden de twee lezingen die in *Het Vaderland* als volgt werden aangekondigd:

Lezingen van dr. A. Haushofer

Op Dinsdagavond 18 maart zal dr A. Haushofer, hoogleeraar aan de Berlijnsche Universiteit, in Pulchri Studio alhier voor de

Niederl. Deutsche Kulturgemeinschaft een lezing houden over den geografischen grondslag van de politieke ontwikkeling van Zuid-Oost-Europa.

*Op 19 maart zal dr Haushofer spreken over het Duitsche Rijk en de Germaansche volken.*⁴⁹

Uit alles blijkt hoezeer de timing en de opzet van deze twee lezingen gezien moeten worden in het kader van het propagandabeleid van de Duitse bezetter. Op de eerste plaats blijkt dat uit de protocolaire zorg waarmee de lezingen werden omgeven. Inleidende woorden werden gesproken door dr. G. Schuon als voorzitter van de Deutsche Kolonie te 's-Gravenhage. Dat was geen louter culturele nevenfunctie; dr. Schuon was tevens 'Kreisleiter der NSDAP in den Nederlanden'. Het dankwoord na afloop kwam voor rekening van O.L. von Tiedemann, plaatsvervangend leider der Hoofdafdeeling Volksvoorlichting en Propaganda van het rijkscommissariaat voor de bezette Nederlandse gebieden.

Op de tweede plaats blijkt het propagandistische karakter van de lezingen uit de inhoud van vooral de tweede lezing, waarvan met name in de Duitsgezinde pers uitvoerige verslagen te lezen vielen.⁵⁰ Het voert te ver om de samenvattingen van Haushofers voordracht hier woordelijk te citeren. De strekking van zijn woorden komt genoegzaam naar voren uit een van de koppen boven het artikel waarmee *De Residentiebode* verslag deed: 'Den Nederlanders wacht als een tot leiding bekwaam volk een groote taak.'

Op de derde plaats kan gewezen worden op de grote toespraak die rijkscommissaris Seyss-Inquart enkele dagen tevoren in het Amsterdamse Concertgebouw had gehouden, waarin hij op zo goed als alle terreinen de nationaalsocialistische standpunten uiteenzette. Die rede, die ter meerdere benadrukking van het belang ervan ook in brochurevorm werd uitgegeven, culmineerde in de conclusie: "Met ons of tegen ons", dat is het parool en de beslissing, waarvoor iedereen staat.⁵¹ De samenloop van de rede van de rijkscommissaris en de beide voordrachten van Haushofer lijkt

niet slechts in historisch perspectief van meer dan toevallige betekenis, de beide publieke optredens werden ten tijde van de gebeurtenissen zelf ook al in de Nederlandse pers met elkaar in verband gebracht.⁵²

De lezingen die Albrecht Haushofer in maart 1941 onder het mom van culturele toenadering tussen Duitsland en Nederland in Den Haag kwam geven, kunnen niet anders worden geïnterpreteerd dan als onderdeel van de propaganda-inspanningen van de Duitse bezettingsmacht in ons land om de 'hearts and minds' van zoveel mogelijk Nederlanders te winnen voor de nationaalsocialistische zaak. Hoezeer Haushofer zich hiervan bewust was, blijkt uit de brief die hij in die dagen aan zijn ouders schreef, waarin hij vermeldt dat hij deze lezingen 'innerlich sehr ungern' ging houden. 'Leider konnte ich keinen vorgeschützten Gründe mehr finden, um mich zu weigern; und die wirklichen zu nennen, bin ich nicht in der Lage.'⁵³

EERSTE GEVANGENSCHAP

De precare positie van Albrecht Haushofer, met zijn uiterlijke loyaliteit aan het nazibewind waartoe hij als 'Schutzjude' van Rudolf Hess gedwongen was, veranderde van de ene op de andere dag totaal toen zijn hooggeplaatste beschermer op 10 mei 1941 vanaf het bij de Messerschmitt-vliegtuigfabrieken gelegen vliegveld Augsburg met een jachtbommenwerper naar Schotland vloog. Wat de plaatsvervanger van Adolf Hitler met deze persoonlijke missie precies voor ogen stond en in hoeverre de Führer zelf van de voorbereidingen en het moment van uitvoering op de hoogte is geweest, zijn vragen die voorwerp van uitvoerige speculatie onder historici zijn geweest.⁵⁴ Duidelijk is in elk geval dat Hess een poging wilde ondernemen om via een persoonlijke ontmoeting met een hooggeplaatste Britse militaire functionaris, de hertog van Hamilton, voormalig parlamentslid en RAF-officier, tot vredesbesprekingen tussen Duitsland en Engeland te komen. Bij zijn arrestatie werden naast de persoonlijke papieren die hij bij zich droeg,

ingenaaid in zijn uniformjas ook de visitekaartjes aangetroffen van Albrecht Haushofer en diens vader.⁵⁵ Daaruit blijkt ten overvloede hoe nauw de banden tussen Hess en de Haushofers waren, het suggereert dat Hitlers plaatsvervanger met zijn solomissie onder meer een vervolg dacht te geven aan de met Albrecht gevoerde gesprekken en briefwisselingen, en het laat zien hoezeer hij van plan was om met zijn solistische actie gebruik te maken van Albrechts in de loop der jaren opgebouwde diplomatieke contacten in Engeland.⁵⁶

Adolf Hitler legde direct dezelfde connectie en liet Albrecht Haushofer arresteren en op 12 mei 1941 naar het Führer-hoofdkwartier in Berchtesgaden overbrengen. Daar kreeg hij het bevel om zijn versie van de gebeurtenissen rond Hess en de achtergronden ervan schriftelijk uiteen te zetten. Dat deed hij in een twaalf pagina's tellend document onder de titel 'Englische Beziehungen und die Möglichkeiten ihres Einsatzes'. Hoewel hij in een voor Hitler bestemd begeleidend schrijven nog verzocht om enige punten mondeling te mogen toelichten, werd hem die gelegenheid niet gegund. Hij werd overgebracht naar Berlijn, waar hij op 17 mei werd vastgezet en nader werd verhoord in de 'Hausgefängnis' van het Reichssicherheitshauptamt aan de Prinz-Albrecht-Strasse 8, hemelsbreed slechts een paar honderd meter verwijderd van zijn met boeken gevulde dienstwoning aan de Wilhelmstrasse. Onder anderen de gevreesde Gestapo-chef Reinhard Heydrich bemoeide zich persoonlijk met de ondervragingen.

Hoewel die ondervragingen stevig geweest zullen zijn, ziet het er naar uit dat Haushofer tijdens zijn gevangenschap correct is behandeld. Zijn vader werd ook korte tijd vastgezet, maar al spoedig weer vrijgelaten. Hij mocht zijn zoon nadien enkele malen in de gevangenis bezoeken. In de gevangenis las Albrecht Haushofer veel en werkte hij aan een antiek drama over de ineenstorting van het Macedonische wereldrijk na de dood van Alexander de Grote onder de titel *Die Makedonen* en aan een Napoleon-komedie onder de titel *Die Bombe*. De historisch gecamoufleerde verwijzingen

daarin naar de contemporaine actualiteit en de parallellen met zijn eigen situatie laten zich raden. Aan zijn ouders schrijft hij vanuit de gevangenis:

Ich weiß genau, daß ich zur Zeit ein kleinen Käfer bin, der durch einen unverhofften und unvorhersehbaren Windstoß auf den Rücken geworfen worden ist, der einsieht, daß er aus eigener Kraft nicht wieder aufstehen kann – und nun bei einiger Kenntnis der Psychologie der Zweibeine – sich keine großen Illusionen über seine Zukunft macht.⁵⁷

Een heroïsch zelfportret is dat niet, maar gezien het feit dat al zijn uitgaande brieven natuurlijk zorgvuldig door de Gestapo gelezen werden, kan er een tactische bedoeling in het spel geweest zijn. Wat daarvan zij, op 14 juli werd hij zonder nadere uitleg onverwachts vrijgelaten.

Die vrijlating dankte Haushofer aan ten minste twee factoren. Op de eerste plaats aan de uiterst slimme manier waarop hij in het document 'Englische Beziehungen und die Möglichkeiten ihres Einsatzes' zijn eigen activiteiten in de daaraan voorafgaande maanden had beschreven en gerechtvaardigd. Bepaalde reizen en ontmoetingen, zoals uitvoerige recente gesprekken in Genève met de Zwitserse Volkenbond-diplomaat Carl Jacob Burckhardt, kon hij onmogelijk ontkennen, maar schreef hij op het conto van zijn werkzaamheden in opdracht van Hess. Op de tweede plaats suggereerde het document, wat ook al uit de titel ervan blijkt, dat de Duitse diplomatieke betrekkingen met Engeland ook in de toekomst nog op een waardevolle manier zouden kunnen worden ingezet. Aldus fungeerde het stuk niet slechts als een zelfrechtvaardiging, maar ook als een politieke levensverzekeringsspolis. Om die reden besloten Hitler en Himmler Haushofer voorlopig in vrijheid te stellen, al had een hooggeplaatste ss'er betekenisvol gesuggereerd of het nu niet eens tijd werd op te houden met 'der ganzen "Haushoferei!"'.⁵⁸

VERZET

Wat men ook precies zou moeten verstaan onder 'Haushoferei', feit is dat Albrecht Haushofer zelf rond deze tijd – eindelijk – tot de innerlijke overtuiging was gekomen dat het nodig was om zich aan zijn 'innere Emigration' te ontworstelen en tot handelen over te gaan. Dat valt bijvoorbeeld op te maken uit een dagboekaantekening van de vooraanstaande adellijke diplomaat Ulrich von Hassell, die al sinds het begin van de oorlog in verschillende geheime kringen actief was als samenzweerder tegen Adolf Hitler. Na de mislukte aanslag van 20 juli 1944 zou om die reden de doodstraf door ophanging aan hem voltrokken worden. In zijn dagboekaan-tekening van 16 maart 1941 schrijft Von Hassell dat Haushofer, die hij al sinds het begin van de jaren dertig kende, nu 'net zo denkt als wij'.⁵⁹ Dat Haushofer dergelijke gedachten al veel eerder koesterde, kon Von Hassell niet weten, want die gedachten had Haushofer vooral in brieven aan zijn moeder uitgesproken, maar dat hij nu bereid was – al was het met de moed der wanhoop – daar consequenties aan te verbinden, dat was inderdaad iets nieuws. De gesprekken met Burckhardt in april 1941, bijvoorbeeld, waren onderdeel van een dubbelspel, naar buiten toe in opdracht van Hess, maar ondertussen een uitvloeisel van een geheime ontmoeting op 10 maart van dat jaar samen met Von Hassell ten huize van de voormalige Pruisische minister van Financiën en toekomstige 20 juli-samenzweerder Johannes Popitz.⁶⁰

De geschiedenis van de poging op 20 juli 1944 om Adolf Hitler ter dood te brengen en aldus de weg vrij te maken voor een staatsgreep, behoeft hier niet in extenso te worden verteld. Van belang is vooral erop te wijzen dat de drang om Hitler uit de weg te ruimen bij diegenen die het waagden om zich te verzetten, sterker werd en wellicht ook als kansrijker werd ervaren naarmate de oorlogsvoor-uitzichten voor Duitsland verslechterden. De verloren slag om Stalingrad (winter 1942-1943) vormde daarbij een doorslaggevende gebeurtenis. Van een breed georganiseerd 'verzet' tegen het Hitler-regime is echter nooit sprake geweest, in de oorlogsjaren ging

het eerder om onderling gescheiden informele kringen van mensen die vanuit verschillende achtergronden en motieven uiteenlopende plannen beraamden.⁶¹

Voor zover dat precies valt na te gaan, had Albrecht Haushofer in elk geval contacten met de vooral christelijk gemotiveerde, deels conservatieve, deels socialistische Kreisauer Kreis, de groep rond Helmuth James von Moltke, waarvan onder anderen ook Adam von Trott zu Solz en Peter Yorck von Wartenburg deel uitmaakten. Verder stond hij in verbinding met de Berlijnse cel van de 'Rote Kapelle', geleid door Arvid Harnack en Harro Schulze-Boysen. De naam Johannes Popitz viel reeds en ook die van Fritz-Dietlof Graf von der Schulenberg verdient vermelding.⁶² Haushofer durfde nu zelfs zover te gaan mensen actief voor het verzet tegen Hitler te werven, zoals naar voren gekomen is uit naoorlogse verklaringen van de toenmalige Oberbürgermeister van Straatsburg, dr. Robert Ernst.⁶³

Over de inhoudelijke strekking van Albrechts betrokkenheid bij deze geheime contacten en gesprekken is uit de aard daarvan niets vastgelegd. Ook de correspondentie met zijn ouders – tot dan toe een bron van informatie over zijn verblijfplaats en activiteiten – valt vanaf de zomer van 1941 bijna geheel stil. Het ligt evenwel in de rede dat zijn inbreng in de genoemde samenzweringsactiviteiten vooral te maken had met zijn internationale, politiek-geografische en diplomatieke expertise, en het feit dat hij bijvoorbeeld in Engeland en in Japan als weinige anderen over persoonlijke politieke contacten beschikte. Hij bracht gedachten in over politieke oplossingen voor de geografische ordening die zou moeten worden uitonderhandeld zodra de vredesbesprekingen met de geallieerden konden worden geopend. Aan welke rijksgrenzen zou Duitsland moeten zien vast te houden? Wat moest er gebeuren met Duitslands koloniale bezittingen en met de door Duitsland veroverde gebieden binnen en buiten Europa?

Sommige van die gedachten had hij in november 1941 al op papier gezet, onder de titel 'Gedanken über einen Friedensplan'. En-

kele weken na zijn arrestatie op 12 mei 1941 was hij weliswaar door Ribbentrop uit zijn functie op het ministerie van Buitenlandse Zaken ontheven, maar in combinatie met zijn hoogleraarschap werkte hij verder aan zijn politieke en geografische theorieën over de toekomst van Duitsland, Europa en de wereld, in het bijzonder in de vorm van wat de wetenschappelijke kroon op zijn internationaal-politieke en geografische werk moest worden, het onvoltooid gebleven *Allgemeine politische Geografie und Geopolitik*.⁶⁴ Maar in de bovengrondse wereld van het nazibewind was voor dergelijke toekomstscenario's geen enkele plaats – daar gold slechts het geloof in de militaire eindoverwinning, de 'Endsiege' – en al zeker niet wanneer ze uit de pen kwamen van iemand die als 'Nichtarier' en als voormalig protegé van Rudolf Hess scherp in de gaten werd gehouden door de Gestapo en de Sicherheitsdienst.⁶⁵

TWEEDE GEVANGENSCHAP

Van directe betrokkenheid van Haushofer bij de samenzwering die uitmondde in de aanslag op Adolf Hitler van 20 juli 1944 is niets overgeleverd. Voor zover bekend had Haushofer ook geen rechtstreekse contacten met de uiteindelijke pleger van de aanslag, Claus Schenk Graf von Stauffenberg, of de oorspronkelijke voorman van de samenzwering, Henning von Tresckow. Zelfs is niet met zekerheid te zeggen of Haushofer vooraf van de opzet en de datum van het plan op de hoogte is geweest. Toch aarzelde Haushofer, nadat het nieuws over de staatsgreep en de mislukking ervan bekend was geworden, geen moment en vertrok hij op 25 juli vanuit Berlijn naar het zuiden, met de bedoeling om zich in het hem vertrouwde Zuid-Duitse bergland zo goed mogelijk in veiligheid te brengen. Maar de woede van Hitler over deze zoveelste aanslag, gepleegd door mensen die hem als medewerkers zozeer na stonden, kende geen grenzen, en de zoektocht naar al degenen die direct of indirect ook maar iets te maken hadden gehad met de samenzwering of daarvan op de hoogte waren geweest, was niets minder dan massaal. Totaal werden in de weken en maanden na

de 20e juli circa 700 mensen gearresteerd. Op dezelfde dag, 28 juli, dat Albrecht Haushofer in Partenkirchen aankwam en de weg omhoog liep naar de berghut waaraan hij zulke dierbare jeugdherinneringen bewaarde, werd in het familiehuis beneden in het dal zijn vader door de Gestapo gearresteerd en linea recta naar Dachau overgebracht.

Albrecht Haushofer zelf slaagde er bijna een halfjaar lang in om uit handen van zijn achtervolgers te blijven. Achtereenvolgens verbleef hij onder meer op het boerenlandgoed Hartschimmelhof bij zijn broer Heinz, bij de zusters benedictinessen in de kloosterboerderij van Kerschlach, ondergedoken bij een arts en vanaf 20 september 1944 op een boerderij in het bergdorpje Mittergraseck bij een weduwe genaamd Anna Zahler.⁶⁶ Op 7 december 1944, terwijl Anna Zahler het huis uit was en slechts haar zestienjarige dochter thuis was, kwamen drie Gestapo-beambten een kijkje nemen op de boerderij. Tussen het hooi troffen zij daar professor dr. Albrecht Haushofer, de man naar wie al bijna een halfjaar lang werd gezocht.⁶⁷ Na een verblijf van twee dagen in een gevangenis in München werd Haushofer naar Berlijn overgebracht, waar hij uiteindelijk op 13 december in de Gestapo-gevangenis aan de Lehrter Strasse werd vastgezet. Zijn verbitterde vader was inmiddels weer uit Dachau vrijgelaten, wellicht als gevolg van een persoonlijke brief aan Adolf Hitler, maar in de Berlijnse gevangenis trof Albrecht wel zijn broer Heinz, die na terugkeer van zijn zomervakantie was gearresteerd en sedert 7 september in 'Sippenhaft' aan de Lehrter Strasse werd vastgehouden.⁶⁸

De cellengevangenis aan de Berlijnse Lehrter Strasse, aangelegd vanaf 1842, was een van de vernieuwende bouwprojecten waarmee de twee jaar voordien op de troon gekomen Pruisische koning Friedrich Wilhelm IV zijn troonsopvolging wilde markeren. Het ontwerp was van de hand van de Pruisische architect Carl Ferdinand Busse, een vroegere medewerker van de grote Karl Friedrich Schinkel. Busse liet zich bij zijn ontwerp volledig inspireren door de Londense Pentonville-gevangenis, die hij in het jaar daar-

voor tijdens een verblijf in Engeland had bestudeerd. Het moderne van Pentonville en dus ook van deze nieuwe Berlijnse gevangenis, die in 1849 gereedkwam en een zeer markant gebouw vormde in de centrale stadswijk Moabit, zat hem erin dat de meer dan 508 gevangenen aan wie de instelling plaats bood elk in een eigen cel waren ondergebracht. Door een indeling in vier uitstaande vleugels, die tezamen een halve cirkel besloegen, kon er niettemin centraal toezicht worden gehouden.⁶⁹ Nadat het enorme gebouw bijna een eeuw lang als reguliere gevangenis had gefungeerd, deed het complex na Hitlers machtsovername in 1933 al spoedig voornamelijk dienst voor het opsluiten van politieke gevangenen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de 'Zellengefängnis' achtereenvolgens door de Wehrmacht, door de Berlijnse politie en – vooral na de mislukte aanslag van 20 juli 1944 – door de Gestapo gebruikt als plek waar mensen, al dan niet in afwachting van een proces, langdurig konden worden vastgehouden en verhoord. Na de aanslag werd daartoe in de gevangenisvleugel 'D' een 'Sonderabteilung 20. Juli 1944' ingericht, waar in de daaropvolgende maanden meer dan 540 gevangenen werden opgesloten.⁷⁰

Gedurende de eerste maand van Albrecht Haushofers gevangenschap aan de Lehrter Strasse bracht de indeling in aparte cellen met zich mee dat de gevangenen onderling niet veel contact hadden. Maar naarmate de geallieerde bombardementsvluchten tot dieper boven Duitsland reikten en toen na de vernietigende aanvallen op het Ruhrgebied, Hamburg en Dresden, ook Berlijn geducht aan de beurt kwam, ontstonden er meer contactmogelijkheden, op weg naar of op de weg terug van de schuilkelders of tijdens de infernale bommenregens. Zo kregen de beide broers Haushofer af en toe gelegenheid om snel te overleggen over het verloop van de verhoren die met name Albrecht werden afgenomen. Zijn eerste doel bij die verhoren zal zijn geweest om tijd te winnen, in de hoop dat het onvermijdelijke einde van de oorlog snel genoeg zou aanbreken. Andere medegevangenen met wie Albrecht Haushofer contact had, waren de theoloog Klaus Bonhoeffer, net als

diens in het concentratiekamp Flossenbürg opgehangen broer Dietrich een overtuigd anti-nazi, en de diplomaat Albrecht Graf von Bernstorff, die in de jaren dertig zelfs nog betere diplomatieke contacten in Engeland had gehad dan Haushofer.⁷¹ Haushofers actieve rol bij het verzamelen en verspreiden van boodschappen en berichten onder de gevangenen bezorgde hem de bijnaam 'Informationsminister'.

Vanaf begin januari kreeg Haushofer de beschikking over schrijfmateriaal. Naar verluidt was opnieuw zijn mogelijke inzetbaarheid bij eventuele besprekingen met de geallieerden aanleiding voor een versoepeling van het op hem toegepaste regime.⁷² Wat betreft zijn perspectieven voor de onmiddellijke toekomst werd hij in die laatste periode van zijn gevangenschap heen en weer geslingerd tussen twee uitersten: hetzij het executiepeloton, hetzij een benoeming als Adolf Hitlers laatste minister van Buitenlandse Zaken.⁷³ Alles bij elkaar heeft Albrecht Haushofer van 13 december 1944 tot aan zijn executie in de nacht van 22 april 1945 in de cellengevangenis Lehrter Strasse vastgezeten, totaal iets meer dan 130 dagen. In die periode werkte hij aan een toneelstuk over de door de Engelse koning Hendrik VIII ter dood gebrachte schrijver en denker Thomas More en ontstonden ook de tachtig sonnetten die hij met potlood op de beide zijden van vijf ongeïllustreerde bladen van het formaat A4 schreef. Deze papieren werden op 12 mei op zijn ontzielde lichaam aangetroffen.⁷⁴

DE MOABITER SONETTE

Als wij ons, in een beweging van buiten naar binnen, om te beginnen richten op de uiterlijke kenmerken van het manuscript van Haushofers gevangenisgedichten, dan is het eerste wat opvalt het feit dat de gedichten met potlood in het net zijn uitgeschreven, zonder noemenswaardige doorhalingen of verbeteringen.⁷⁵ Aan gezien het niet voor de hand ligt om te veronderstellen dat de auteur in een Berlijnse Gestapo-gevangenis, in oorlogstijd en gezien zijn status als gevangene, over een zeer ruime aanvoer van blanco

papier beschikte, suggereert dit dat Haushofer zijn sonnetten pas op deze bladen uitschreef op het moment dat hij ze als voldoende voltooid beschouwde. Het is denkbaar dat er ook kladversies zijn geweest of dat hij voor medegevangenen afschriften van bepaalde gedichten vervaardigde, maar zelfs als dat zo is, dan is er toch slechts één versie die er aanspraak op kan maken het finale manuscript voor de cyclus te zijn, en dat is het manuscript dat hij op het moment van zijn executie bij zich droeg.⁷⁶

Het tweede wat opvalt is de repeterende, geordende opzet van acht sonnetten per bladzijde – vier boven de horizontale vouw en vier daaronder – aan de voor- en achterzijde van de vijf bladen papier. De indeling per blad is steeds hetzelfde, in vier rijen en twee kolommen. De bladen zijn ongenummerd, maar de sonnetten dragen een Romeinse nummering, met de titel van het gedicht in kapitalen tussen punten geschreven: van ‘I – · IN FESSELN ·’ tot ‘LXXX – · ZEIT ·’.⁷⁷

Terwijl wij aldus langzaam het domein van de inhoud van deze gedichten naderen, is het derde uiterlijke kenmerk de strikte toepassing bij alle tachtig gedichten van de sonnetvorm (met telkens hetzelfde rijmschema: abba / cddc // eff / egg) en in het bijzonder dus het gebruik van de shakespeareaanse vorm voor het sonnet, met de laatste twee regels van het sextet die het veertienregelige gedicht berijmd afsluiten. Die hantering van de shakespeareaanse sonnetvorm past in de anglofiele smaak van de auteur, zijn veelvuldige reizen naar dat land en zijn uitstekende beheersing van de Engelse taal. Het past voorts in zijn liefde voor de dichter en toneelschrijver Shakespeare, die hem ook inspireerde bij het schrijven van zijn Romeinse drama's. En ten slotte zou deze Shakespeare-factor in de *Moabiter Sonette* ook een bewijs kunnen zijn voor de stelling van Hoenselaars dat Shakespeare voor geïnterneerden gedurende de Eerste en Tweede Wereldoorlog meer dan enige andere schrijver een bron van inspiratie, een geestelijke steun en toeverlaat is geweest.⁷⁸

Een ideologische interpretatie die door Schoeps naar voren

wordt gebracht, luidt dat de keuze voor de van oorsprong niet-Duitse, want oorspronkelijk Romaanse vorm van het sonnet (en a fortiori voor de shakespeareaanse variant daarvan) al een statement op zichzelf was. Terwijl nazibarden marsliederen schreven, zouden dissidente dichters vooral voor de sonnetvorm hebben gekozen.⁷⁹ Ten slotte is er de meer praktische overweging dat van alle poëtische vormen het aan strikte regels gebonden sonnet zich misschien wel het gemakkelijkst laat onthouden en doorvertellen. Je kunt een sonnet 'in je hoofd' schrijven en het pas later aan het papier toevertrouwen, wat bij langere ballades of odes lastiger is, zeker als het om tachtig verschillende gedichten gaat. Maar een aantal sonnetten uit je hoofd kennen is voor een poëzielezer en in het bijzonder voor een dichter geen grote opgave.⁸⁰ 'In fact,' zo concludeerde de dichter en – waar het om verblijf in gevangenissen gaat – ervaringsdeskundige Joseph Brodsky, 'writing – more exactly, composing in your head – formal poetry may be recommended in solitary confinement as a kind of therapy, alongside pushups and cold ablutions.'⁸¹

Als wij deze sonnetten inhoudelijk beschouwen, dan zijn er verschillende manieren om ze te categoriseren. Laack-Michel gaat bijvoorbeeld uit van drie categorieën.⁸² Mij lijkt een indeling in vier categorieën het meest juist, die ik opnieuw van buiten naar binnen – dat wil zeggen van de oppervlakte naar de diepgang – laat verlopen.⁸³

1 – DAGELIJKS LEVEN IN DE GEVANGENIS

Van de tachtig sonnetten kan van een vijfde deel, bij elkaar zestien gedichten, gezegd worden dat zij in hoofdzaak gewijd zijn aan de dagelijkse ervaring van de gevangenschap, zoals de routine van slapen, gewekt worden, het gerinkel van sleutels, het luchten en de middagsoep die wordt uitgedeeld. Voor enkele sonnetten geldt bovendien dat de tekst zelf een zodanige aanduiding bevat dat ze meer of minder precies tussen Haushofers aankomst in de gevangenis en zijn executie gedateerd kunnen worden. In sonnet XII be-

schrijft hij bijvoorbeeld hoe op oudejaarsavond 1944 door de als ratten in hun cellen opgesloten gevangenen het vernietigende spektakel beleefd wordt van een geallieerd bombardement op de Duitse hoofdstad, beantwoord door het luchtafweergeschut vanaf de grond. Maar voor de meeste gedichten in deze categorie geldt dat ze tamelijk tijdloos zijn. Dat gold al voor het aan het begin van dit hoofdstuk geciteerde sonnet VII ('DIE MÜCKE'), dat in een lange traditie staat van schrijvers in de gevangenis die aandacht krijgen voor de kleinste dieren in hun onmiddellijke omgeving en zich met hun lot identificeren. Of juist het hunne daartegenover stellen, zoals Haushofer doet in het daar onmiddellijk op volgende sonnet VIII ('SPATZEN') over een mussenpaar dat af en toe in zijn getraliede venster neerstrijkt. Die tijdloosheid geldt ook voor het openingsgedicht (nr. I) uit de cyclus ('IN FESSELN'), waarin Haushofer zich meteen bij het betreden van zijn cel bewust toont van het feit dat hij een schakel is in een lange keten van ervaringen, dat hij verbonden is met de geschiedenissen die hem op die plaats zijn voorgegaan en die hem – aan gene zijde van zijn celmuren – omringen:

*IN KETENEN*⁸⁴

*Voor wie hier 's nachts vergeefs naar slaap verlangt
leek kaal de cel, maar deze muren leven
volop. Uit schuld en lot wordt grijs geweven
wat hoog in dit gewelf als sluier hangt.*

*Het leed waar dit gebouw van is vervuld,
laat achter metselwerk en stalen deuren
een ademtocht, een siddering bespeuren,
die diepe nood bij anderen onthult.*

*Ik ben de eerste niet die hier verblijft,
met ketenen die in zijn polsen snijden
en vreemden die zich aan zijn smarten wijden.*

*Waken wordt dromen dat de slaap verdrijft.
Als ik goed luister, hoor ik door de wanden
het beven van veel broederlijke handen.*

Het lot van medegevangenen en de vluchtige onderlinge gesprekken komen aan bod (XXXVI, 'NACHBARN'). Een van hen, die zich als arts waar hij maar kon om andere gevangenen bekommerde, laat zich dankzij sonnet xxxv ('DER ARTZT') zelfs identificeren. Het ging om dr. Eugen Ense, die in februari 1945 ook de ernstig verzwakte verzetsman en Jodenhelfer Hans von Dohnanyi in de gevangenis verzorgde.⁸⁵ Voor het overige hebben de typisch op het dagelijks leven in gevangenschap betrokken sonnetten te maken met zulke ijle en ongrijpbare waarnemingen als een vleug zoute zeelucht die naar binnen waait (LXXXVII, 'WIND VOM MEER') of het klinken in de verte van vioolspel (XIX, 'GEIGENSPIEL'), dat bij Haushofer de herinnering wakker roept aan zijn vriend de violist Karl Klinger, die in 1940 de toneelmuziek had gecomponeerd bij het stuk *Chinesische Legende*.⁸⁶ De lichamelijke ongemakken van het aan handen en voeten geketend zijn (LII, 'ENTFESSELUNG') en de portretten van de even nurkse als naïeve cipiers (IX, 'DIE WÄCHTER') leveren tijdloze observaties op. De geluiden die in Haushofers cel binnendringen (XI, 'GERÄUSCHE') dragen echter volop de sporen van de oorlog buiten. Dat geldt in nog veel heftiger mate voor het enige omstreden sonnet uit de cyclus (II, 'BOMBENREGEN'), dat na de eerste ongeschonden militaire editie in 1945 een aantal malen uit de bundel werd weggecensureerd, kennelijk met als argument dat het gedicht gelezen zou kunnen worden als kritiek op de doelgerichte geallieerde stadsbombardementen uit de laatste oorlogsperiode. Wat er zij van de discussie over de moraliteit en legitimiteit van die – mede – tegen de burgerbevolking gerichte aanvallen, Haushofers sonnet is van een andere orde. Het beschrijft het lot van de gevangenen, bedreigd door de Duitse strop, de Russische kogel en het willekeurig spel van het toeval, dat bepaalt wie de Engelse bommenregen zal overleven en wie niet.

Naast de uiterlijke kanten van het dagelijkse gevangenisleven komt ook het innerlijk leven aan bod, meteen al in sonnet nr. II ('NÄCHTLICHE BOTSCHAFT'), waarin het nachtelijk gesprek met de doden aan de orde komt, en in sonnet V ('AN DER SCHWELLE'), waar de gedachte aan zelfmoord de dichter als een bevrijding toeschijnt. Het laatste gedicht dat in deze categorie thuishoort, is tevens het laatste in de hele cyclus, nr. LXXX:

*TIJD*⁸⁷

*Vol dromen zijn mijn dagen en mijn nachten.
De tijd is leeg. Ik kan totaal vergeten
om het verloop van uur of week te meten,
wanneer ik elders ben met mijn gedachten.*

*Toch kennen dromen ook gevoel voor tijd –
Bij 't middagsoep-appèl of wanneer ik
door rammelen van sleutels wakker schrik,
herpak ik mij, weer tot de dag bereid:*

*dan weet ik, uit mijn dromen ruw gestoord,
wat iemand in zijn doodsuur voelen zal,
die in een stuurloos schip de waterval*

*van Niagara dichtbij razen hoort.
Het water golft rondom tegen de rand.
De stroom kolkt. Vastgebonden – is de hand.*

Hier staat de dichter op de grens tussen de praktische misère van het alledaagse gevangenisleven en de historische nachtmerrie die onafwendbaar op het punt staat zich te voltooien.

2 – HERINNERINGEN AAN HET LEVEN

De gedichten in de volgende categorie, bij elkaar een vierde deel van de bundel, ofwel twintig sonnetten, zijn voornamelijk gewijd aan het leven buiten de gevangenis, zoals Haushofer dat leidde voordat het onheil zich aan hem voltrok. Dat wil niet zeggen dat het allemaal onbedorven en gelukzalige herinneringen zijn die de boventoon voeren, maar de meeste van deze gedichten moeten het toch wel hebben van het contrast tussen het verre, onbereikbare leven van vroeger, en het eenzame en kille heden in eenzame opsluiting aan de Lehrter Strasse.

De herinnering aan het dierbare berglandschap van zijn jeugd – X ('LAWINEN'), XXIII ('HEIMAT') en verderop XXXII ('PARTNACHALM'), XXXIII ('ABSCHIED') en XXXIV ('HONIG') – roept onder andere de gewetensvraag op waarom hij ter voorkoming van arrestatie niet gevlucht is ('Ich wollte nicht aus meiner Heimat gehn'). Vaak worden lichte en donkere tonen tegenover elkaar gezet, zoals in een herinnering aan zijn vroegere pianolerares en aan Haushofers poging om als zestienjarige jongen na de luchthartigheid van de pianosonate opus 2 de te grote zwaarte van opus 111 uit te proberen (XX, 'BEETHOVEN'). Dezelfde tegenstelling vinden we terug in de twee sonnetten XXVII ('ASTI SPUMANTE') en XXIX ('DER FREUND') die gewijd zijn aan Haushofers lievelingsstudent, de in 1915 geboren Wolfgang Hoffmann-Zampis, die in 1942 aan het Russische front was gesneuveld. Zo wordt in de sonnetten LXXIII ('TRAUMGESICHT') en LXXIX ('VAL TUOI') vanuit het naargeestige heden ook de zuivere herinnering opgeroepen aan de eerder genoemde, eveneens jonggestorven Zwitserse schrijfster en fotografe Annemarie Schwarzenbach (1908-1942).

Maar de in emotioneel opzicht heftigste gedichten in deze categorie, gewijd aan figuren en taferelen uit zijn persoonlijke geschiedenis, zijn de sonnetten waarin zijn naaste verwanten worden geportretteerd: achtereenvolgens zijn vader (XXIV, 'ACHERON' en XXXVIII, 'DER VATER'), zijn moeder (XXX, 'MUTTER' en XXXI, 'DER SCHWANENRING') en zijn jongere broer (XXXVII, 'DER BRUDER').

Niet voor niets staan deze gedichten alle in het hart van de bundel; zij vormen er de meest pijnlijke, persoonlijke kern van. Dat geldt in het bijzonder voor de afrekening met zijn diabolische vader in xxxviii ('Mein Vater war noch blind vom Traum der Macht') en het innige afscheidsportret van zijn moeder in xxx ('Ich sehe Dich in Deiner Liebe Licht').

Het wekt geen verbazing dat na deze emotionele confrontatie alle kennis en wetenschap waar Haushofer zich zijn leven lang voor inzette, nu zinloos lijkt (LIX, 'WISSEN'). In vertwijfeling denkt de dichter terug (LXXVI, 'WAHRSAGE') aan een door hem ooit in Penang geraadpleegde waarzegger, en in sonnet LI ('WANDLUNG') roept hij de hulp in van de metafysica, totdat hij zich realiseert dat hij zich eerst – na al die jaren – duidelijk moet uitspreken over zijn persoonlijke verantwoordelijkheid. Dat doet hij in het aan het begin van dit hoofdstuk reeds geciteerde sonnet nr. XXXIX ('SCHULD'), vervolgens – minstens zo krachtig – in nr. LX ('KASSANDRO'):

CASSANDRO⁸⁸

*Collega's noemden mij Cassandra, want
met Trojes zieneres heb ik gemeen
dat ik, door al die bitt're jaren heen,
de doodsstrijd heb voorspeld voor volk en land.*

*Hoezeer men ook mijn grote wijsheid prees,
men sloot voor al mijn goede raad de oren.
Boos werden ze, als ik het lef had hen te storen
en dan bezwerend naar de toekomst wees.*

*Met volle zeilen joegen ze de boot
tussen de rotsen door de storm, en luid
riep men te vroeg de overwinning uit.*

*Ten onder gaan ze nu – en wij. In nood
weet niemand zelfs het roer meer te bereiken.
Nu wachten we, tot we in zee bezwijken.*

De combinatie van de sonnetten 'Schuld' en 'Cassandro' toont ons de man die zich realiseert dat wat hij ook geprobeerd heeft, het niet genoeg is geweest en dat de totale ondergang onontkoombaar is geworden. Daarmee is het autobiografische element in de cyclus afgesloten en ligt het beeld open van een derde categorie, waarin die naderende Duitse apocalyps onder woorden wordt gebracht.

3 – ONDERGANG VAN DUITSLAND

De sonnetten in deze thematische categorie, bij elkaar dertien in getal ofwel bijna een zesde deel van de gehele cyclus, zijn vooral in het middendeel te vinden, tussen de nrs. XIII en LV. In nr. XXII ('GEFÄHRTEN') wordt opmerkelijk genoeg aan enkelen van de samenzweerders van de 20e juli met naam en toenaam eer bewezen. Dat is opmerkelijk, omdat Haushofer tenslotte in de Lehrter Strasse gevangenzat vanwege zijn veronderstelde betrokkenheid bij die samenzwering en daarover ook nog uitgebreid verhoord werd, mogelijk zelfs met toepassing van lichamelijk dan wel geestelijk geweld. Om dan in de gevangenis met een papier op zak te lopen waarop de namen van de inmiddels geëxecuteerde plegers van de aanslag vermeld staan, getuigt op zijn minst van koelbloedigheid. Het sonnet opent: 'Als ich in dumpfes Träumen heut versank, / Sah ich die ganze Schar vorüberziehn, / Die York und Moltke, Schulenburg, Schwerin, / Die Hassell, Popitz, Helferich und Planck – '. Van de genoemden is Hans Helferich de minst bekende, de overigen waren vooraanstaande betrokkenen bij de mislukte staatsgreep en zij werden daarvoor dan ook allen ter dood veroordeeld. De eersten werden reeds in augustus 1944 terechtgesteld, de meesten door ophanging, de laatsten, Erwin Planck en Johannes Popitz, pas op 23 januari respectievelijk 2 februari 1945, dus ten hoogste enkele weken voorafgaand aan het tijdstip waarop Haushofer dit sonnet schreef.

Dat na het mislukken van deze staatsgreep de ondergang van Duitsland in militaire, politieke en culturele zin onafwendbaar is geworden, wordt door Haushofer in verschillende gedichten onder woorden gebracht. In nr. XLVI ('UNTERGANG') dringt de afschuw daarover pas goed tot hem door, in nr. XLVII ('DIE GROSSEN TOTEN') roept hij de geest van Kant, Bach en Goethe aan om te redden wat er te redden valt, maar uit nr. LIV ('DEM ENDE ZU') blijkt dat hij zich realiseert dat de waanzinnige oorlog tot het alleruiterste voort zal duren. Als hij zich afvraagt wat deze Duitse ramp in historische context betekent, opent zich in XLVIII ('DAS ERBE') een weids perspectief:

*HET ERFGOED*⁸⁹

*In puin en stof is Babylon verzonken,
van Thebe bleef niets dan een tempel staan,
één zuilengang duidt Ktesiphon nog aan,
heel Angkor is reeds in het bos verdronken.*

*Ook al ons erfgoed werd tot een ruïne.
Nog zullen even, tussen dode muren,
kwijnende mensen met hun zorgen duren,
daarna zal alles slechts de klimop dienen.*

*Als klimop slingerend zal het vergeten
een duizend jaren lange vruchtbaarheid
bedekken, dertig jaar van moord en strijd.*

*Wij zijn de laatsten. Alles wat we weten
zal morgen kaf zijn, door de wind verjaagd,
en zinloos, waar een jonge morgen daagt.*

De vraag hoe het met Duitsland zover heeft kunnen komen, wordt in het krachtige sonnet nr. XLI ('RATTENZUG') beantwoord met het

beeld van een rattenvanger aan het hoofd van een schare bruine ratten, ‘der mit irren Klängen / Zu wunderlichen Zuckungen sie band’. Het nazipropagandacircus van de Olympische Spelen in 1936 wordt allereerst in de sonnetten nrs. XXV (‘OLYMPISCHES FEST’) en XXVI (‘VISION DER FACKEL’) genadeloos ontmaskerd (‘Mich täuschte dieser helle Zauber nicht’). Die Olympische fakkel zou de hele wereld in vuur en vlam zetten. Ten slotte zit Haushofer in gedicht nr. XXVII (‘ARENA’) nog met een hoge Engelse gast na te praten over de festiviteiten van de dag, en kan hij zijn gast – het ging om de Britse staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, Sir Robert Vansittart, een notoire anti-Duitse hardliner – slechts gelijk geven als die het massale gebrul van de Olympische menigte vergelijkt met oorlogszuchtige bloeddorst.

Berichten uit de vernietigingsoorlog, waarin Duitsland langzaam ten onder gaat, dringen herhaaldelijk door tot in Haushofers cel. Zo moet hij al spoedig na 3 februari 1945 vernomen hebben over het fortuinlijke lot dat een geallieerde bom terecht deed komen op het gebouw van het gehate Volksgerichtshof van dr. Roland Freisler, op dat moment gevestigd in het voormalige Königliches Wilhelms-Gymnasium aan de Berlijnse Bellevuestrasse. In sonnet nr. L (‘NEMESIS’) schrijft hij naar aanleiding daarvan:

*NEMESIS*⁹⁰

*Die gister nog vier mensen op liet knopen –
Ligt heden in ruïnes te creperen,
Zal niemand meer aan strop of bijl serveren,
Van zijn kantoor rest puin in grote hopen.*

*Gerecht – een moeilijk woord! Genoegen deed
Het hem de weegschaal naar het kwaad te wenden,
Steeds nieuwe halzen aan de beul te zenden:
Er was geen doodstraf bij die hem ooit speet.*

*Gerecht – een toeval? Duizend bommen kwamen
In deze grote stad op mensen neer –
Was deze bom de rechter voor één keer?*

*Gerecht – Zo velen stierven en vernamen
De zin niet. Oordelen wordt ons ontzegd!
Een ander tribunaal is ons gerecht!*

Soms is ook een eenvoudig nieuwsbericht aanleiding voor een sonnet, zo bijvoorbeeld in het geval van nr. LV ('SESENHEIM'), dat opent met een citaat uit een legercommuniqué: 'In Raum um Strassburg wurde Sesenheim / Im Sturm genommen!' Dat bericht over een succesvolle tegenaanval van het Duitse leger tegen de in de Elzas oprukkende Amerikaanse troepen, voert Haushofer tot een idyllische evocatie van de jeugdliefde die Goethe in datzelfde Sesenheim voor de domineesdochter Friederike Brion koesterde. Maar ook dat gedicht eindigt apocalyptisch: 'Nächtlich glüht im Rhein, / Im Spiegel strömend, roter Feuerschein...'

In feite is dat het onvermijdelijke slotbeeld van alle sonnetten die Haushofer aan de ophanden zijnde ondergang van zijn land wijdt. In nr. XL ('VERHÄNGNIS') komt de vernietiging zowel uit het westen als uit het oosten en is niemand in staat de wereldbrand te voorkomen. En in nr. XIII ('MASCHINENSKLAVEN') mondt de totale oorlog dankzij – opmerkelijk genoeg – 'Atomzertrümmernde Raketenzündler' uit in een totale vernietiging die zelfs geen enkele erfgenaam meer in leven laat.

4 – SPIEGEL VAN DE MENSELIJKE BESCHAVING

Als Albrecht Haushofer zijn cyclus *Moabiter Sonette* beperkt had tot de 49 gedichten die tot nu toe aan de orde zijn geweest, dan zou dat bij elkaar een respectabele bundel hebben opgeleverd waarin een ten dode opgeschreven gevangene in de laatste maanden van de Tweede Wereldoorlog schrijft over de omstandigheden van zijn opsluiting, de geschiedenis van zijn persoonlijk leven onder het

nazisme en de ondergang van zijn land, en waarin hij ook ruiterlijk erkent dat hij meer had kunnen en moeten doen om het nu onhanteerbaar geworden onheil eerder te stoppen. Maar het zijn de resterende 31 sonnetten, ruim een derde deel van het geheel, die als het ware de 'klankkast' van deze gedichtencyclus uitmaken. Zij vormen de geestelijke achtergrond die ook de overige sonnetten extra draagkracht geeft, en waardoor de bundel als geheel niet slechts in dichtvorm tot een kroniek, een autobiografie en een apologie is geworden, maar ook als een intellectueel en cultureel testament kan gelden.

Om te beginnen komen in de *Moabiter Sonette* diverse taferelen terug van de talloze verre reizen die Albrecht Haushofer maakte sinds zijn eerste Zuid-Amerika-reis in de zomer van 1925: een vaartocht over de Mississippi in nr. XLII ('DIE GROSSE FLUT'), een bootreis ter hoogte van Groenland in nr. LXXVIII ('JAN MAYEN'), de herinnering aan een schilderij van Vincent van Gogh in Moskou in sonnet nr. VIII ('RUNDMARSCH DER GEFANGENEN'). Via de kunst belandt hij op zijn omzwervingen in de kerker bij zijn lotgenoot Florestan in sonnet nr. XXI ('FIDELIO'), onder de handen van Omar Khajjams pottenbakker (LXX, 'OMAR KHAJJAM') en in de armen van het beroemdste liefdespaar in Dantes hel (LXXII, 'PAOLO E FRANCESCA'). Over de grenzen van ruimte en tijd heen mengt hij zich in het gesprek van een Egyptische koning met zijn vermoeide ziel (LVII, 'KÖNIG AMENEMHAT'), zoals dat op een beroemde papyrus in het Egyptisch Museum in Berlijn te vinden valt. De levensles ('Vertraue keinem!') die de stervende farao zijn nageslacht meegeeft, wordt door de dichter in het daaropvolgende sonnet (LVIII, 'PAIDEIA') getoetst aan de Griekse opdracht om niet slechts het denken, maar het hele wezen van de jeugd te onderwijzen. Maar pas in sonnet nr. LVI, 'MEMPHIS', staat de auteur, puur op de kracht van zijn herinnering, in een tijdloze vrije ruimte:

*Ooit stond ik 's ochtends aan de Nijl en keek
hoe 't eerste roze ochtendschijnsel traag
de grote piramiden, laag voor laag,
omvloeide, en over de tuinen streek...*

*Arbeid en vorm – der mensen eeuwigheid:
hoe heeft Egyptes wil daarmee gestreden
en koningen uit dioriet gesneden,
tot lijfelijk behouden majesteit.*

*De adel die een farao omgaf,
als een verbondenheid met heel zijn land,
rust ook vandaag nog in het diepe zand.*

*Nog voel je hoe zij wonen in hun graf,
bespeurt hun heersen nog, merkt of zij lijden –
hoe dwaas om dood en leven ooit te scheiden –*

In die vrije gedachteruimte, waarin de grens tussen dood en leven inderdaad is opgeheven, heeft Haushofer een aantal dichterlijke ontmoetingen met inspirerende historische figuren die zich veelal in vergelijkbare omstandigheden van gevangenschap bevonden: de wijsgeer Socrates (VI, 'DES SCHIERLINGSBECHER'), de wegens hoogverraad door Lodewijk XI opgesloten kardinaal Balue (LXIII, 'KARDINAL BALUE'), Boëthius, die in afwachting van zijn terechtstelling in A.D. 525 *De consolatione philosophiae* schreef (LXIV, 'BOETHIUS'), Thomas More op weg naar zijn executie op bevel van Hendrik VIII (LXV, 'SIR THOMAS MORE') en tot slot twee voorbeeldige tijdgenoten in de sonnetten nr. LXVII en LXVIII, respectievelijk 'FRITHJOF NANSEN' en 'ALBERT SCHWEITZER'.

Naast de lessen voor zichzelf en voor de wereld die Haushofer trekt uit het leven van dergelijke historische persoonlijkheden,

maakt hij voor een aantal gedichten in deze categorie ook gebruik van historische, mythische of sprookjesachtige verhalen. Soms zijn die verhalen even gewelddadig als het heden waarin de dichter zich bevindt, zoals een bijtend sonnet over de tiran van Syracuse en Djengis Khan (VII, 'BARBARENTUM'), nr. XLV ('GOTTVERTRAUEN') over de massaslachting bij de inname van Béziers tijdens de eerste Albigenzische Kruistocht (1209-1224) of de vernietigingsdrang van de Goten en de Hunnen in de nadagen van het Romeinse Rijk (LIII, 'MYTHOS'). Maar enkele malen verkrijgen deze sonnetten, door de anekdotiek van het verhaal dat eraan ten grondslag ligt – met behoud van hun symbolische, dikwijls onheilspellende betekenis – een luchtige toets, zoals het gedicht over twee kikkers die in de melk gevallen waren (LXI, 'DIE BEIDEN FRÖSCHE') of het volgende sonnet, nr. LXII:

*PERZISCHE LEGENDE*⁹²

*In Sjiraz was een schelm, die rondvertelde
dat hij een ezel had die spreken leerde,
waarop de sjah het joch verordonneerde
zich met zijn dier bij het paleis te melden.*

*'Je leert hem spreken?' 'Ja.' 'En wat vraag jij
voor deze kunst?' 'Vijfjaar de tijd en loon.'
'Akkoord, maar spreekt het dier dan niet, mijn zoon,
dan geeft de zweep per jaar er honderd bij!'*

*Schelm, ezel blijven daar in volle pracht.
Een vriend komt langs in het paleis en vraagt
bezorgd: 'Besefje wat je hebt gewaagd –*

*met die belofte?' Maar de ander lacht:
'De sjah – de ezel – ik – wij drieën, ach,
ieder van ons kan sterven – elke dag!'*

Of het volgende, vermoedelijk apocriefe verhaal over de brandstichting van de bibliotheek van Alexandrië in nr. XLIV:

ALEXANDRIË⁹³

*Toen Allahs oorlogszuchtige barbaren,
door wilskracht voortgedreven wijd en zijd,
door landenschennis dol van gulzigheid,
voor Alexandrië gelegerd waren,*

*werd aan hun grote veldheer voorgelegd
of de bibliotheek moest blijven staan,
terwijl de rest in vlammen op zou gaan.
Toen heeft de plunderaar der stad gezegd:*

*'Als dat wat deze stapels boeken weten
in de Koran staat, zijn ze zonder zin.
Zo niet, dan schaden ze. De brand erin!'*

*De naam van deze veldheer is vergeten.
Homerus, Plato, die zijn woord verbrandde,
kent men nog wereldwijd in alle landen.*

Het beladen thema van de boekverbranding keert ook terug in een sonnet over de wrede eerste keizer van China (XLIII, 'VERBRANNTÉ BÜCHER'). China blijft het decor in sonnet nr. LXXI ('DER FASAN'), met een parabel over het menselijk kunstenaarschap en de onvoltooidheid van Gods schepping. Sonnet nr. XIV ('TIGER-AFFEN') verhaalt, naar het woord van een Chinese wijsgeer, over de dubbele aard van de mens (tijger en aap) die niet opgewassen is tegen het goddelijke.

Daarmee bevinden wij ons reeds zover buiten de gevangenis-muren van het sombere, grote gebouw aan de Berlijnse Lehrter Strasse in de winter van 1944-1945, dat de grens van het menselijke

en het metafysische overschreden wordt. De resterende gedichten in deze categorie vormen van die inspiratie de veelzijdige neerslag, veelal in de vorm van religieuze voorwerpen of heilige gebouwen: het christendom (xv, 'QUI RESURREXIT'), het boeddhisme (xvi, 'OM MANI PADME HUM'), het hindoeïsme (lxvi, 'BHAGAVADGITA') en het shintoïsme (lxxiv, 'KAMI' en lxxv, 'MIYAJIMA'). Een fraaie eenheid van godsdienst, wetenschap en bewondering voor de hogere orde van de schepping wordt bereikt in sonnet nr. lxix ('KOS-MOS'). En Haushofer overtreft zichzelf als hij in sonnet nr. iii zodanig aan zijn aardse lot ontstijgt dat hij de lezer meeneemt naar een land – Tibet – waar hij zelf nooit is geweest, maar waarvan hij vanuit zijn cel, de grenzen van tijd en plaats en zelfs die van het menselijk leven overschrijdend, het geheim onder woorden probeert te brengen:

*TIBETAANS GEHEIM*⁹⁴

*In een ver land, rond 's werelds hoogste bergen,
zijn, in een storm van ijle winterwinden,
de meesters van een schaarse kunst te vinden,
die zij in kloostertorens diep verbergen.*

*Daar is het dat de grootste wijzen leven,
in cellen ingemetseld, hun gedachten.
Zij stralen met hun geestelijke krachten
naar anderen, aan plaats en tijd ontheven.*

*Wat symfonie en fuga zijn voor doven,
wat rood en groen voor kleurenblinden zijn,
is zulke kunst voor stoffelijke schijn.*

*Waar wonderen, elders een schuchter geloven,
een teken zijn van geestesheerschappij,
daar wordt het kleine ik tot een groot Gij.*

DE SCHULDIGE WAARHEID

Op 7 januari 1945 ‘vierde’ Albrecht Haushofer in de gevangenis zijn 42e verjaardag. Hij moet toen al bezig zijn geweest met het schrijven van de sonnetten die uiteindelijk de cyclus van tachtig stuks zouden gaan vormen. Maar zijn eigen verjaardag vormde voor hem geen aanleiding tot het schrijven van een gedicht. Wat hij met de *Moabiter Sonette*, zoals ze binnen enkele maanden na zijn dood uitgegeven zouden worden, tot stand wilde brengen, was van een hogere orde. Hij wilde niet zijn eigen kleine bestaan onder woorden brengen – ‘das kleine Ich’ uit sonnet III, ‘TIBETISCHES GEHEIMNIS’ – maar Het Menselijk Bestaan. De krachten die hem hadden gevormd tot de mens die hij was geworden: het landschap van zijn jeugd, zijn ouders, zijn broer en zijn vrienden, de wetenschap, de culturen van de wereld, schilderkunst, muziek, literatuur. Kortom, alles wat een mens tot een mens maakt, en dat dan onder woorden brengen, onder onmenselijke omstandigheden, op het moment dat de wereld om je heen op het punt staat te vergaan.

Datzelfde Bestaan met een hoofdletter B – je zou het kunnen omschrijven als de handhaafbaarheid van het leven ten opzichte van de geschiedenis – had hij in de politieke en historische werkelijkheid van 1933-1945 niet aangekund. Ondanks zijn niet geringe talenten is hij overvraagd geweest door de tijd en de omstandigheden waarin hij leefde. Maar met deze tachtig sonnetten liet Albrecht Haushofer zien waartoe hij wél in staat was zodra hij het niet meer tegen de wereld, tegen zijn vader, tegen Hitler en diens ‘Heer von grauen Ratten’ hoefde op te nemen, maar uitsluitend – en nog wel in eenzame opsluiting – met zichzelf in het reine moest zien te komen.

Dat is misschien wel het meest wonderbaarlijke van deze gedichten. Wie ze leest en herleest raakt er niet over uit hoe uitgebalanceerd, geordend en regelmatig ze zijn, zowel uiterlijk – aan weerszijden van de vijf bladen A4 waarop ze netjes zijn uitgeschreven – als inhoudelijk, met hun strakke opbouw, hun vernuftige

ideeën, wijze lessen en dikwijls fraaie harmonieën. Men kan zich moeilijk een voorstelling maken van de onmogelijke situatie – de nachtelijke bombardementen, de smerige ‘middagsoep’, de lichamelijke klachten, de verhoren, de berichten over executies – waarin deze gepolijste sonnettencyclus werd voltooid.

Het probleem bij de interpretatie en beoordeling van datgene waar Albrecht Haushofer in zijn leven voor stond, is dat er een grote tegenstelling bestaat tussen wat hij heeft gedacht en wat hij heeft gedaan. Het blijft moeilijk te begrijpen dat iemand die Adolf Hitler al in 1929 ‘gänzlich unzurechnungsfähig’ noemde, tien jaar later nog steeds – althans naar buiten toe – loyaal zijn diensten voor het naziregime blijft vervullen.⁹⁵ Ook met zijn vader, die toch de drijvende kracht is geweest achter zijn noodlottige carrière, heeft hij kennelijk nooit willen of kunnen breken, terwijl hij al in 1940 aan zijn moeder schrijft: ‘[...] ich trage schwer an meinem Anteil an der großen Kollektivschuld.’⁹⁶

De kronkelige compromissen waartoe Albrecht Haushofer zich in de jaren dertig tegenover zijn ‘bruine broodheren’ bereid toonde, tarten het voorstellingsvermogen. Zijn deelname aan de conferentie van München in 1938, waar hij elke resterende illusie over Hitlers agressiepolitiek moet hebben verloren, kwam als voorbeeld reeds ter sprake. Een nog niet genoemd, maar zo mogelijk nog pathetischer geval is het document ‘Gedanken zu einer differenzierten Lösung der Nicht-Arier-Frage’ dat Haushofer in het voorjaar van 1934 voor Rudolf Hess opstelde.⁹⁷ Daarin doet hij een even pijnlijke als kansloze poging om voor sommige Joden een historische verblijfstitel in Duitsland te beredeneren, zulks vanwege – zo vermeldt de aanhef – de nadelen van meer algemene anti-Joodse maatregelen voor de buitenlandse politiek, de buitenlandse handel en de economische politiek. Voor de overige Joden geldt dan, zoals Laack-Michel het kortweg samenvat, een ‘gedifferentieerd antisemitisme’.⁹⁸

Zeker, Albrecht Haushofer was, zoals we gezien hebben, door zijn eigen gedeeltelijk Joodse afstamming gegijzeld. De bescher-

ming door Rudolf Hess, die een soort ‘honorair ariër’ van hem maakte, verplichtte tot een loyaliteit waartoe hij zich anders niet gedwongen had hoeven voelen. Ook tegenover zijn vader klampte hij zich geheel en al aan Hess vast. In hetzelfde voorjaar van 1934 bericht hij: ‘Unser großer Freund [Hess] ist wirklich ein Segen. Ich war neulich kurz bei ihm, hatte wieder eine sehr erfreuliche Unterredung über allerlei Sachliches.’⁹⁹ Maar nog geen halfjaar later schrijft hij dan aan zijn ouders:

*Manchmal frage ich mich, wie lange wir die Verantwortung, die wir tragen, und die allmählich anfängt, sich in historische Schuld oder zum mindesten Mitschuld zu verwandeln noch tragen können... Aber wir sind ja alle in der Lage der conflicting obligations, aus der höchstens das Schicksal einen Ausweg finden kann, und müssen weiterwerkeln, auch wenn die Aufgabe völlig hoffnungslos geworden ist.*¹⁰⁰

Wie deze waarnemingen op een rij zet, realiseert zich dat er niet slechts een hopeloze tegenstelling is tussen wat Albrecht Haushofer heeft gedacht en heeft gedaan, maar ook tussen wat hij het ene moment heeft gezegd en wat het volgende, terwijl er voor hem in de privécorrespondentie met zijn ouders anno 1934 toch geen reden was om zich optimistischer of juist pessimistischer te tonen dan hij in werkelijkheid was.

Tegen deze troebele achtergrond wekt het geen verbazing dat de Amerikaanse autoriteiten die zich na de oorlog in juridische zin over het geval Albrecht Haushofer moesten buigen, zich geen positief beeld van hem konden vormen. In het zogenaamde Wilhelmstrassen-proces, waarin 21 functionarissen uit de politieke en ambtelijke nazitop als oorlogsmisdadigers terechtstonden, wordt Albrecht Haushofer beschreven als ‘zweifelloso ein außergewöhnlich begabter Mann, der das Unheil, welches Hitler heraufbeschworen wurde, verhältnismäßig früh voraussah, aber er war doch nur ein abtrünniger National-sozialist [...] einer der geistigen Paten

der nationalsozialistischen Traumes."¹⁰¹ Die laatste kwalificatie is mijns inziens eerder van toepassing op vader Karl Haushofer dan op zoon Albrecht, maar de ongunstige strekking van dit oordeel laat zich wel billijken.

Het naoorlogse Duitsland heeft Albrecht Haushofer over het algemeen het voordeel van de historische twijfel gegund. Als hij om zijn overtuigingen door de nazi's werd vermoord, dan zou het ook wel een hardvochtig oordeel zijn om achteraf van hem meer daadkracht te eisen dan hij heeft laten zien. En zo staat hij dus te boek als een van de samenzweerders van 20 juli 1944, zijn er scholen en straten naar hem vernoemd en staat er op de plaats in Berlijn waar hij in de nacht van 22 op 23 april 1945 werd omgebracht, een borstbeeld. Op het terrein waar de Zellengefängnis Moabit aan de Lehrter Strasse, hoek Invalidenstrasse stond, is een 'Gedächtnisstätte' gemaakt, met op een opgemetseld fundament van een van de muren in kolossale letters een aanhaling uit sonnet nr. I: VON ALLEM LEID, DAS DIESEN BAU ERFÜLLT, IST UNTER MAUERWERK UND EISENGITTERN EIN HAUCH LEBENDIG, EIN GEHEIMES ZITTERN, DAS ANDRER SEELEN TIEFE NOT ENTHÜLLT. Uit die prominente vermelding van dit citaat blijkt ten overvloede hoe groot de bijdrage van de *Moabiter Sonette* aan Haushofers postume reputatie is. De schuld waarmee hij vanaf de vroege jaren dertig heeft geworsteld en waar hij in zijn leven geen vorm voor kon vinden, wist hij in de maanden van zijn noodlottige gevangenschap om te vormen tot een dichterlijke waarheid die na zijn dood het beeld van zijn leven blijvend heeft beïnvloed. Slechts in die zin, meer symbolisch en historiografisch dan thematisch, vormt de gevangeniservaring de centrale kracht in de *Moabiter Sonette*.